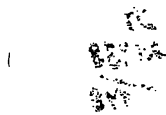

Д-ръ ХР. МУТАФОВЪ

ПРѢЗЪ СЪРБИЯ

Въ походъ съ 9-та дивизия

ВТОРО ИЗДАНИЕ

СОФИЯ
Печатница „Радикалъ“
1917.

423146

Войната за обединението на България ще остане паметна за историята, за насъ. Азъ се считамъ щастливъ, че можахъ да прѣживѣя нѣколко мѣсеца отъ тая война, въ непосредственъ контактъ съ полковетѣ на 9-та дивизия, която пожъна лаври въ кръвопролитни боеве съ единъ упоритъ и силенъ противникъ. Мжкитѣ и теглата, радоститѣ и успѣхитѣ на войскитѣ отъ 9-та дивизия въ похода имъ прѣвъ Сърбия бѣха мои мжки, мои радости. Тѣхъ азъ прѣдавамъ въ настоящата книга, посветена на борцитѣ отъ дивизията.

„Книгата на г. М., освѣтън дѣто дава прѣдстава за дѣйствиата на 9-та дивизия, буди редъ чувства, които заслужаватъ да се държатъ винаги будни у нинешнитѣ и грядущи поколѣния, защото сж залогъ за развитието на силенъ български духъ. Между тѣзи чувства, удивлението отъ българската издържливостъ, себеоотрицание и беззавѣтна храбростъ ще окриля духа на подрастваща България... При прочитане на книгата, човѣкъ мислено сваля шапка и прави поклонъ прѣдъ жертвитѣ, усилията и издържливостѣта на творцитѣ“ и пр.

Д. Ч. — „Военни Извѣстия“.

„Отъ първитѣ дни на мобилизацията, до прѣгзването на цѣла Сърбия, изпразването на Македония и отхвърлянето на останалитѣ сръбски войски дѣлоко на западъ въ Албания, въ бѣгство къмъ брѣговетѣ на Адриатика, Мутафовъ ни рисува въ ясни краски, съ разкошенъ езикъ, истинно и искрено, прѣживѣванията на дивизията... Прѣзъ психическия ви погледъ се редятъ движущитѣ се войски къмъ пунктоветѣ на сърѣдоточаването; срѣщитѣ съ неприятеля въ непристъпни дѣвствени гори, по планински скалисти и голи върхове; прохода св. Никола, прѣзъ който морни и съ сетни сили се движатъ коне, кола, хора. Майсторски М. рисува планинскитѣ и горски пейзажи, луннитѣ нощи и дни на есенѣта, природнитѣ стихии, които по нѣкога сж по-страшни за войскитѣ отъ гранатитѣ и куршумитѣ. Нишъ — Прокупле — Лебане — Голешката планина, въ която войскитѣ сж прѣживѣли нечувани страдания, — Прищина и историческото Косово-поле — цѣлиятъ този пѣтъ на 50 дневни страдания, кръвопролития, радости и триумфи е описанъ отлично“...

Н. Сакаровъ — в. „Народъ“.

„Авторътъ съ голѣма вѣщина прѣдава мжкитѣ и дѣлата, радоститѣ и успѣхитѣ на войскитѣ отъ 9 дивизия. Художествено, въ сбита форма, г. М. е изложилъ своитѣ наблюдения по великитѣ подвизи на дивизията... Съдържанието на книгата е богато и буди живъ културенъ интересъ... Авторътъ владѣе перото на художникъ“ и пр.

Ст. К. — в. „Прѣпорецъ“.

„Войната даде своя отпечатъкъ въ всички отрасли на човѣшката култура и съ своята радостъ, и съ своята скърбъ се всели въ душитѣ на всички ни... Описанието на г. М-въ е пълно съ сила и свѣжестъ, бликащо отъ животъ и непристориени чувства... Тия качества издигатъ книгата на г. М. надъ всички други описания прѣзъ войната и я каратъ да говори по-близко и по-мило на сърдцето... Въ схващанията и прѣдава-

нието на отблъснатите моменти на войната, на всяка крачка, човъкът върви със българина, войникът — със държавника. Във нашата литература пръв войната книгата на г. М. държи лично място по своето непосредствено чувство, хубавъ и намѣсти високопоетиченъ стилъ“.

Хар. М. Златановъ — в. „Народни Права“.

„Кореспонденциитъ на г. М. отъ бойното поле, живи и съдържателни, сж известни . . . Като прочете човъкъ книгата на г. д-ръ М., ще види войната по-ясно, ще научи за нея съвършено нови нѣща. Езикътъ на автора е цвѣтистъ, книгата се чете съ увлечение“.

„Камбана“, бр. 2757, 1917 г.

„Книгата на г. М. съдържа непосредствени отражения на човъкъ съ тънки чувства, любяще сърдце и благородна душа. И за това се чете толкова увлекателно, оставя дълбоки слѣди, прѣражда и облагородява . . . Стр. 79—88 не могатъ да се четатъ безъ сълзи . . . Всичко видѣно кара талантливия авторъ да напише слѣдния бисеръ: „Боже, колко е великъ българинътъ въ страданията и търпението си, но и какъвъ могъщъ и съ каква неотразима сила е, когато се вдигне на брань срѣщу коваренъ врагъ и противникъ!“ Ако нѣкога се изгради паметникъ въ Голяшката планина за увѣковѣчение подвизитъ на българина, цитиранитъ думи да се впишатъ съ златни думи на бѣла като снѣгъ мраморна плоча“ и пр.

в. „Балканска Трибуна“, бр. 2122—2125, 1917 г.

„Освѣнъ обикновенитъ родове литература, пръвъ войната се създаде литературата на военнитъ описания. Писаха се много, но между тѣхъ лично място държи книгата на М., която има живъ, изразителенъ и намѣсти високопоетиченъ езикъ.“

„Общъ Подемъ“

Год. I, кн. III, „Нашата литература пръвъ 1916 г.“.

I.

15 септември 1915 г.

Тревожнитѣ дни, прѣживѣни въ очакване на една развръзка, се свършиха, най-сетнѣ. Мобилизацията е обявена. На софийската гара навалица отъ пъстъръ свѣтъ шуми и се движи на всички страни. Всѣки бърза да замине за частъта си. Дѣца, майки, сестри изпращатъ свои ближни съ смѣсени чувства на възторгъ и лека тжга на раздѣла. Въ рѣцѣтъ и по гърдитѣ на тия, които заминаватъ — цвѣтни букети, увити съ треперящи рѣцѣ и често оросени отъ скрити сълзи. . . Тренѣтъ ни пониса съ трѣсъкъ и шумъ къмъ Искѣра, изъ лжкатушнитѣ извизки на дефилето. Въ вагона е задушно. Прѣпълнени сж всички мѣста за сѣдане, коридори, платформи. Съ мжка се добирамъ до прозореца и съ облекчение свеждамъ погледъ къмъ мжтнитѣ води на Искѣра, пълноводенъ отъ падналитѣ дъждове, буенъ и пѣнливъ. Като змия се виятъ мжтнитѣ води изъ дълбоко врѣзаното легло, надъ което влѣво се издигатъ голи, стрѣмни, каменисти хребети, редомъ съ сочно зелени рѣтлини, по които тукъ-тамъ се бѣлѣятъ селски кжщурки, съ отдавна пожънати наоколо нивя. По високитѣ върхове, отдѣсно на пжтя, окото се любува на обрасли съ буйна зеленина пасбища и гори, край които бѣли стада въ ранно утро сж излѣзли на паша. — Тиха идилія, която съ нищо не напомня за готвящата се кървава епопея!

Тренѣтъ спира на малка селска станция. На перона — навалица отъ войници, невѣсти и моми, празнично облѣче-

ни, съ китки въ ржцѣ и усмивка на уста. Само смѣхъ и весела глъчъ се носи отъ това мнозинство, което чувства, че става нѣщо величаво, тържествено въ тоя моментъ, за него, за всички, за цѣль народъ. Бойнитѣ знамена, едва вчера свити за по-честити дни, слѣдъ една нечувана епопея на борба съ вѣковни врагове, днесъ наново шумятъ и викатъ българския народъ на оржие. Нима тѣй скоро трѣбва да дойде отмъщението къмъ изневѣрилитѣ съюзници? Въ буйната радостъ, въ громкия смѣхъ, който се носи изъ шумната навалица, азъ долавямъ готовността за мѣсть на поруганата слава. Чувството на жестока обида е запалило огънь въ душата на суровия планининецъ. Той не се спира на мждруване; ако вчера още е спорилъ за Австрия и Русия, за Франция и Германия, — днесъ той живѣе само съ чувството на разплата къмъ ония, които ограбиха, унижиха и обезславиха неговата родина. Горестъта на България не бѣ разбрана отъ никого; за туй днесъ българскиятъ народъ има право самъ да потърси въ нови борби възмездие за прѣживѣната скърбъ...

Може да е вѣрно, че не винаги хладниятъ разсѣдъкъ води народитѣ къмъ кървави борби и че нѣкакви мистични, афективни сили, не винаги ясни, турятъ въ движение народнитѣ маси; далечното и близко минало, обаче, намъ е завѣщало идеали, създавало е формули, срѣщу които се не отива. Касае се за довѣршване на славно започнатото, но злѣ усакатено дѣло на национално обединение... Азъ изпитвамъ възвишенитѣ чувства на масата и съ еднакво стоплена душа и стегнато сърдце искамъ да погледна право въ лицето на прѣдстоящата борба, която или ще ни даде всичко мечтано, или — ще изсуши извора на скжпи идеали въ народния животъ...

Тренътъ лети, а шумътъ въ вагона става сѣ поголъмъ. Буйни, страстни чувства владѣятъ надъ всички. Въ

нѣкое кѣтче се чуватъ по-тихи спорове за политика, за симпатии и интереси къмъ воюващитѣ лагери въ великата война; но чувството на дългъ къмъ своята родина, която вика всички за отбрана и нови борби, взема върхъ надъ всичко и безспорно цари у всички. Азъ слушамъ буйни пѣсни, весели шеги, громки разговори и, самъ унесенъ въ тихи размишления, оставамъ да блуждае погледа ми по високитѣ планински върхове, надигнали се отъ двѣтѣ страни на пѣтя. Вълнуватъ ме сподавени чувства на войникъ и политикъ. Жребиятъ, обаче, е хвърленъ и менѣ не остава, освѣнъ да прѣживѣя всичко, което ще окиче, дай Боже, съ слава бойнитѣ знамена на българския войникъ.

На нова гара тренътъ спира и сѣ сжщата гледка на вооружения народъ. Офицери и войници се тѣпять и раздѣлятъ, бързайки всѣки къмъ своето мѣстонѣзначение. Тукъ виждате позната физиономия на вчерашенъ миренъ и тихъ гражданинъ, а днесъ — въ тежко снаряжение страшенъ воинъ, съ строго изражение на лицето, възбуденъ и гордъ въ своето ново положение; тамъ ви се обажда старъ приятель въ офицерски мундиръ и сабя на кръста — вчерашенъ учителъ, сѣдия, адвокатъ, търговецъ; утрѣ той ще ни води на бой срѣщу врага, къмъ нови подвизи, достойни за славата на бащи и дѣди. А войниците — накачили се по всички праздни мѣста въвъ и надъ вагонитѣ, шумять, пѣять, разговарять въ най-голѣмо възбуждение. Отъ крайнитѣ вагони на трена се носятъ остритѣ звуци на кларнетъ и пистонъ, които извиватъ на хороводна пѣсенъ, въроятно, срѣдъ весель кржгъ отъ войници. На станцията едни слизатъ отъ трена, други се качватъ, окичени по гърди и шапки съ градински цвѣтя. Тренътъ изсвирва и наново се пониса по висещия се по двата брѣга на Исѣтра желѣзенъ пѣтъ. Опълченцитѣ сж заели вече неговата охрана; тѣхнитѣ снажни, едри фигури се мѣркагъ край

желязнопътните мостове, дълбокомислени и съ пръсериозно изражение на лицето. Когато отечеството те призове към изпълнение на дългъ, ти само за дълга живъешъ, обмгарино, макаръ и съ наболъли кости и прошарени коси...

Седя и се чудя. Какъ утръшната кървава зора ще сипне слъдъ тоя кипежъ отъ радостъ и възторгъ у тия, които сподавятъ у себе си съзнанието, че сж тръгнали да мратъ, да се биятъ и убиватъ? Отъ днесъ нататкъ всъки новъ день ни носи по-близо къмъ кървавата борба, а ние всички, сѣкашъ, се готвимъ не за нея, а — за нѣкакво тържество, за нѣкакво празниенство, на което е повиканъ да вземе участие цълъ народъ. Инстинктивно народътъ чувства, че слъдъ прѣживъната неправда, която се извърши за негова смѣтка, слъдъ като той воюва за освобождение на своя братъ, днесъ ще получи негли възмездие за скръбта, която бѣ свила гнѣздо въ неговата душа. Народитъ живѣятъ съ вѣра, съ надежда за по-свѣтли дни. И тия дни като че бързо идатъ насрѣща ни — на насъ, които съ вѣкове сме живѣли съ една вѣра, съ едни надежди.

Слъдъ нѣколко часа ижтъ навлизаме въ долината на р. Витъ. Едно слъдъ друго минаваме селата Телишъ, Джбникъ, горни и долни, Садовецъ и — ето, най-сетнѣ, могиляката, дѣто храбриятъ Османъ паша се прѣдаде, слъдъ упорита съпротива и отбрана на Плѣвень. Околнитъ горски и голи хребети сж осѣяни съ коститъ на борци, които беззавѣтно мрѣха за свободата на по-младия братъ. Днесъ е нашъ редъ. Така било отредено: съ собствената си кръвь да запазимъ скжлитъ завѣти, които недалечното минало ни завѣща..... Роякъ мисли попълплаха въ ума ми и нѣкакъвъ смутъ, сѣкашъ, завладѣ моята душа. Азъ твърдо вѣрвамъ въ правотата на нашата кауза, въ светостъта на прѣдстоящата борба; при все това, трѣпки запълзѣха по менъ, отъ вълнение азъ се почти задушвахъ... Тренътъ

спрѣ на перона и слѣдъ малко азъ влѣзохъ въ града на нашитѣ „свети мѣста“.

Тукъ е дивизията, къмъ която съмъ зачисленъ. Въ штаба на дивизията ме срѣщатъ добрѣ и азъ съ облекчение се заготовихъ за прѣдстоящия пжтъ. Полковетѣ тукъ ще се групиратъ; отъ тукъ дивизията ще се отпрати къмъ мѣстото на своето съсрѣдоточаване. Въ града е задухъ. Есень е, а врѣмето е още топло. Хубави слънчеви дни и тихи звѣздни нощи помагатъ за лекото пригатвяне на частитѣ за пжтъ. Въ казармитѣ кипи усилена подготовка; съ трѣскавична бързина всичко се набавя. Хиляденъ народъ отъ войници, едни екипирани, други още необлѣчени, сноватъ по всички улици и площади. Тукъ строена дружина е на провѣрка, тамъ настѣдали войници стѣгатъ опинци, колани, раници, за пжтъ. Патрони въ сѣндъци на грѣбъ се разнасятъ по прѣснатитѣ роти и бързо се грабятъ отъ тия, които имъ знаятъ скжпата цѣна — въ боя.

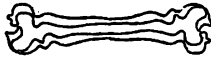
Вече три деня сме тукъ. Полковетѣ сж готови и чакатъ заповѣдъ за трѣгване. Колко много говорятъ на душата старцитѣ съ дълги пушки отъ етапния полкъ и тия отъ опълчението! Първитѣ ще вървятъ съ насъ, а на вторитѣ е паднала честта да ни бранятъ отъ онѣзи, които прѣди двѣ години хайдушки нахлуха въ земята ни за плячка и стрѣвь.

Старцитѣ съ юношески сърдца!—ние помнимъ тѣхната вѣрна и беззавѣтна служба къмъ отечеството, тия стари воини, които никога не роптаятъ, умора не знаятъ и сж най-вѣренъ стражъ на поста, който имъ е повѣренъ.

Навѣнъ отъ града, въ стройни редици, сж наредени дивизионнитѣ транспорти. Съ хиляди коли, въ десетки ешалони, чакатъ тежкия товаръ на дивизията, слѣдъ която ще

вървят. Волът и коларът въ балканската война побѣ-
диха. За тѣхъ химни се пѣха; на тѣхъ и днесъ надежди
се възлагатъ.

Всичко е готово. Утрѣ слънцето ще заблѣсти по но-
жа на младъ и старъ воинъ, подигнали се на бранъ, за
родъ и честь...

II

23 септември 1915 г.

Цѣль градъ и цѣла околия сж се стекли да изпратятъ братя, синове и бащи. На лагера—хиляденъ народъ отъ жени, дѣца, сѣари и млади, съ букети въ ржцѣ, чакать да зърнатъ близъкъ свой и да кажатъ топли думи за добъръ пжтъ. Невѣсти, съ скрити сълзи, стискать ржцѣ на милъ съпругъ; майка една прѣгръща левентъ юнакъ и съ твърди думи пожелава бойна слава и честито завръщане у дома. Мила дѣвойка, съ цвннала усмивка на уста и божурени ланити, кичи гърдитѣ на младъ офицеръ, а той ѝ се любува съ милъ погледъ и искрещи очи:—за пръвъ пжтъ, може би, при тая раздѣла, тѣ запечатватъ съ цѣлувка своята обичъ и любовь...

Музикитѣ гърмятъ тържественъ походенъ маршъ. Молебнѣтъ е свършенъ и генералътъ поздравява дружинитѣ съ щастливъ и славенъ походъ срѣшу врага. Единъ слѣдъ другъ полковетѣ отминаватъ. Привечерь въ града е тихо, сѣкашъ и що не е било прѣзъ послѣднитѣ дни тукъ.

Тиха, ясна, звѣздна ношь. Надъ утихналия градъ се издига паркѣтъ на витязитѣ отъ освободителната война. Възползованъ отъ любезната покана на обитателя на „Парнасъ“*), изкачвамъ се на тоя хълмъ, въ безмълвието на който, срѣдъ бродящитѣ сѣнки на падналитѣ герои, да почувствавамъ подема на единъ народъ... Въ моята паметъ оживѣха скжпи спомени отъ далечното минало.

*) Тѣй нарича г. Заимовъ хълма на Скобелевия паркъ въ Плевенъ.

когато съ кървави борби се изкупуваше народната свобода. А недавна бѣ, когато цѣль народъ се дигна на борба за осъществяване на свети отечествени идеали и завѣти. Ние не разрѣшихме наведенѣжъ поставенитѣ задачи. Но ние се приближихме къмъ тѣхъ и ето — утрѣ ще се срѣщнемъ наново съ тия, които отъ завѣсь и злоба осуетиха нашитѣ стремежи. Дано довършимъ тоя пѣтъ започнатото дѣло и положимъ здрави основи за велико бждеще на нацията... — И дълго прѣзъ нощъта, въ приятна приятелска бесѣда, ние гадахме бждещето на своята родина. Пълнѣ мѣсець съ мека сребърна свѣтлина е залѣлъ цѣлата околностъ — далечъ прѣзъ Балкана, на югъ, и до Дунава, къмъ сѣверъ. Хубавъ слънчевъ день ще бжде утрѣ. Багряна, румена заря ще прѣдизвѣсти свѣтлия празникъ и царствено слънце ще огрѣе земята на България.

Въ тая свѣтла, слънчева сутринъ камбанитѣ празнично звѣнятъ и канятъ гражданитѣ на тиха молитва за бойни успѣхи на дивизионнитѣ войски. Слѣдъ войскитѣ, утрѣ заминава щабътъ на дивизията. Църквата е пълна съ народъ. На колѣнитѣ се помолихме Богу за успѣхъ и побѣди надъ врага. Моятъ приятель г. З. ми стиска ржката и съ развълнуванъ гласъ ми шепне на ухото: бурята приближава! Прѣди нѣколко дни се сдрачи; слѣдъ недѣля-две ще настѣпи дълбока, тъмна нощъ; но покъсно ще сипне зората и ние ще видимъ нови хоризонти на велика България!... — Дай Боже! Тия топли думи пророчески звучатъ въ устата на единъ каленъ и старъ ветеранъ отъ недалечната епопея. Българскиятъ Богъ е още живъ. Той ще благослови храбритѣ защитници на родната честь, на роднитѣ огнища.

Нощъта прѣвваля. Зора още не сипнала, а ние сме вече въ походенъ маршъ. Чудно хубаво врѣме! ясно,

топло, звъздно утро, сѣкашъ въ юнски день. Въ сипкава зора минаваме моста надъ Вита. Червениятъ, кървавъ прѣпорецъ на щаба на дивизията се носи напрѣдъ и вѣщае бждни и кървави срѣщи съ коваренъ врагъ... Съмва се. Погледнато огъ прѣднитѣ редове на колоната, шествието е величаво, внушително. Мълчеливи, но съ буря въ душата, ние отминаваме могилката задъ Вита. Дълбоко трагичното се смѣнява бързо съ усѣщания приятни; възторженостъта надвива и ти изпитвашъ гордата радостъ на подигналия се за бървъ ударъ надъ врага народъ. Радостъта не винаги бива тиха. Тя е по-приятна, когато иди изъ тъмнитѣ глѣбини на човѣшката душа, слѣдъ прѣживѣни бури и тжги, или когато усѣщаме да идатъ други бури, които, слѣдъ гърма на свѣткавицитѣ, ще оставятъ ведро, безоблачно небе, съ майска утринна прѣснота и лекота за дишане, за животъ. Азъ изпитвамъ тая радостъ, която не намалява даже при съзнанието, че сме на пжтъ за кървавъ бой, за кървава мѣсть. . .

По пжтя застигаме нѣкои войскови части, останали на пѣчивка. Цѣли полета почернели отъ морни войници, отъ кола и коне. Въ първото село на нашия пжтъ е празнично настроение. Школскитѣ дѣца излѣзли на срѣща и съ звънливо ура изпращатъ отминаващитѣ колонии. Селата се редятъ едно слѣдъ друго—пусти отъ мжже, но съ радушна привѣтливостъ на останалитѣ старци и жени.

Въ голѣмо, прѣснато село, спираме на бивакъ. На бързо разпъваме нашата палатка въ черковния дворъ, обрасълъ съ буйна трѣва. Дѣдо попъ, съ дълга бѣла брада на библейски патриархъ, не закѣснѣ да ни посѣти. Възторжено той говори за минали епични борби и съ радостни жупнежи, сѣкашъ, прѣдчувствѣва славни бждни дни.

Добъръ пжтъ сме взели отъ Плѣвенъ до тукъ. Же-

гата е голѣма въ надвечерието на есеннитѣ дни. Войници-тѣ сж съ тежъкъ товаръ на гърба, който, чини ми се, би могълъ да бжде облекченъ при другъ редъ на дивизионния транспортъ. Примѣри за това ни даватъ походнитѣ движения на войскитѣ отъ западния боенъ фронтъ.

Привечерь тъмни облаци застилатъ ясното до тукъ небе. Буря се задава. Дъждъ ще окжпи прашната земя и ще освѣжи матежелия въздухъ. Смръква се. Свѣтквиченъ гръмъ и трѣсъкъ се изви надъ селото, буря бѣсиозалудува и дъждъ изъ вѣдро се изля надъ насъ. Тая първа мощъ въ село бѣ добъръ прѣдвѣстникъ на буритѣ, които идатъ... Дебютътъ е чудесенъ...

На утринѣта гжста студена мъгла е паднала надъ цѣлия край. Първо есеино утро. Ама врѣмето скоро се изясни и наново зноенъ день изсуши мокрия пжтъ. Колоната бавно се движи по слабото нанагорище на водораздѣла между Вита и Искѣра. Балканътъ се синѣе въ далечния хоризонтъ и гали окото съ плѣнителна чаровностъ. Чини ми се, безъ Балкани не бихме живѣли. Обширнитѣ полета не сж за насъ; на тѣхъ не сме навикнали въ живота... Наваляме се къмъ Искѣра и минаваме прѣзъ голѣмия жельзенъ мостъ надъ рѣката. Слѣдъ малка почивка въ Чомакѣзци, ние сме наново на пжтъ, до късна вечеръ. Навлизаме въ дивно красиви алпийски мѣста, които Богъ е наспорилъ въ нашата рай-земя. Въ гънкитѣ на лѣсисти хълмове, по брѣга на виеща се като сърпъ планинска рѣка, е голѣмото и красиво село Габаре, съ будно население и солидни постройки. Млади момци, скорошни войници, лудѣятъ при вида на войсковитѣ редици и бойнитѣ знамена. Патриотизмътъ на габарци трогва до сълзи. Тѣ сж изпратили вече своитѣ бащи и синове къмъ врага, но въ душата имъ е топло, топло отъ смѣсенитѣ чувства на радостъ и тжга...

Надъ селото, въ дълги редици, на обширенъ станъ, е 9-та артилерийска бригада. Пѣхотнигѣ полкове, отминали на прѣдъ, пѣплатъ непрѣстано къмъ западъ, въ безкрайни редове. Утрѣ ще ги догонимъ и съ тѣхъ и срѣдъ тѣхъ ще продължимъ пѣтя прѣзъ китни села, посрѣщнати сърдечно отъ жени и дѣца. Трѣбва да минете прѣзъ села и градове, да видите събранитѣ въ полкове и бригади синове на народа, за да почувствевате силата на една воля, която обединява, настройва и води нацията къмъ подвизи и рѣдки въ историята устремии. Цѣль народъ е на кракъ. Цѣль народъ днесъ е прѣвѣрнатъ въ една воля, една мисль, едно желание. Цѣль народъ е изтрѣпналъ и чака една заповѣдь—да осмществи мечтитѣ на цѣли поколѣния, които скжпата кръвъ на хиляди жертви отъ 1912 г. не бѣ достатѣчна да изкупи. И когато видите тѣ народъ скочилъ на крака, раздвиженъ, вълнуващъ се като бурно море, вие разбирате всичката мжка, цѣлата трагедия, която терзае неговата душа, ето вече трета година оттогава. Когато той се видѣ унизенъ, оскърбенъ, ограбенъ—той, който съ върховни усилия извърши подвизи, за каквито се бѣготвилъ десетилѣтия подредъ, вѣрвайки, че е завършилъ блѣскаво единъ цикль отъ своята история; когато врагозе отврѣдъ поискаха да го разпнатъ на кръстъ и успѣха да го развѣнчаятъ отъ бойната му слава и гордость,—оттогава цѣль народъ потопа душата си въ трауръ и горчила, за да дочака нови, по-честити дни на възторгъ и благородно творчество. Съ душа отзивчива, той наново днесъ е подъ бойни знамена, подъ прѣпореча на народнитѣ възжеления. На кждѣ? Съ кего?—Тия питання, които измжчватъ войника прѣзъ пѣрвитѣ дни на неговото повикване подъ знамената, днесъ вече замиратъ. Той става съсрѣдоточень, сериозень, готовъ да брани и защитава отечественитѣ интереси.

Въ селата само старци жени сж останали, за да срѣшатъ и изпращатъ подигналия се на бранъ вѣорженъ народъ.

съ мили, задушевни напжтствени слова и съ китни букети отъ хубави български градински цвѣтя. Мило е да гледате събра- ни жени и невръстни щерки на нашия селякъ, съ непри- творностъ въ душата и трепетна усмивка, да напжтствуватъ нашитъ храбреци съ щастливи пожелания за успѣхъ и побѣди. Вече нѣколко дена какъ полковетъ отъ дивизията сж прѣд- метъ на такива сърдечни, трогателни срѣщи. Минаваме прѣзъ селата Тлачени, на р. Скжта, Буковецъ, Джуриловѣ, Боро- ванъ. Прѣдъ селата—арки отъ естествени цвѣтя. Стари баби раздаватъ на всѣки войникъ стрѣкъ босилекъ, развълнувани до сълзи. Дѣвойки и момци отрупватъ съ градински цвѣтя и букети офицери и войници, конетъ окичватъ съ гирлянди, а орждията — съ вѣнци. Войницитъ се любуватъ на милата срѣща и, трогнати до сълзи, усѣчатъ въ душата си да расте и се надига нѣщо величаво, достойно за блѣска на тѣхната родина. По улицитъ на Буковецъ сж поставени плакарди съ сърдечния поздравъ на народа: „Здравейте, скжпи юнаци!“ А въ училището на Габаре, прѣзъ прѣдния день, на други табели, четохме догмитъ на новото въз- питание на младежъта: „Да се жертвувашъ за отечеството е най-голъма доблестъ и сладка мечта“. Съ бѣкрачи и стомни съ вода майкитъ разхлаждатъ засѣхналитъ уста на морни войници, а мене задава нѣщо въ гърлото отъ тая сърдечна срѣща и сътрудничество на прѣстарели баби и невръст- ни дѣца. Едно 10-12 годишно дѣвойче ми поднася росна китка, мило ми се усмихва и пожелава добъръ пжтъ. Желалъ бихъ щерка ми да върне другиму тоя милъ поздравъ и на другъ войникъ да развълнува душата съ китка цвѣте и усмивка на уста. . .

И

30 септември 1915 г.

Дивизията трѣбва да измине пѣшкомъ цѣлия пѣтъ до зоната на своето съсредоточаване. Трѣбва да се бърза и пѣтува безспирно. Никаква дневна почивка до самата граница. Полковетѣ, единъ слѣдъ другъ, пѣплатъ и прѣминаватъ полета и рѣтлини — сѣ по-близо и по-близо до срѣщата съ неприятеля. Обширно плоско възвишение, съ буйна трѣва и паша, е прѣдъ с. Борованъ. Щабътъ на дивизията, на чело съ дивизионния генералъ, въ трѣсъ, на коне, достига селото и отсѣда за почивка. Капналь съмъ отъ умора, слѣдъ мъчителна за менъ езда. Но навикътъ става втора природа на човѣка. Вече нѣколко дена сме на коне и азъ навикнахъ на ездата, непрѣкъсната, всѣки денъ. Единъ-два часа сж достатъчни за отмора, и азъ скоро зашѣтахъ изъ село. Лѣхътъ на войната тукъ повече се осѣща. На гледъ всички сж спокойни, но прѣдстоящата буря е внесла въ душитѣ първия смутъ. Маса войска е минала тукъ и цѣлото село е оживѣно, нервно.

Врѣмето, часоветѣ лѣтятъ бързо. И когато почиваме, ние искаме да научимъ, какво ни носи утрѣшниятъ денъ. Сърдцето бие съ неравенъ пулсъ, вълнува се и иска да изпита по-скоро началото на края. Да не стоимъ! Нека вървимъ! Всѣ по-нататъкъ и по-близо до врага!

Въ ранно утро сме на кракъ. Влажно и студено е на двора. Край мъждеещъ огънь е приготвенъ чай и ние на крака, набързо, закусваме и прибираме въ кобуритѣ на коня.

студено месо за днешния обѣдъ. И пакъ на пжты! Полковете сж отминали напърѣдъ и пѣплатъ въ дълги безкрайни върволици по шосето. Наваляме се по склона на слабо възвишение. Долу, въ тѣсна и необширна котловина, хиляденъ мравунякъ отъ хора, които се движатъ въ една насока, гжсто единъ до други. Тѣхнитѣ шапки се сливатъ ведно и образуватъ неравна плоскостъ, която се вълнува, колебае и окото долавя подъ тая подвижна повърхнина нѣкаква движуща се маса, която съ хиляди крака се мѣсти и пѣпли нагорѣ по прѣдния скатъ на друго възвишение, което започва наблизо при свършека на котловината. Въ отсрѣщното нанасорище гледката на възлизачитѣ дружини е още по-внушителна, импозантна. Редицитѣ тукъ не сж гжсти, както въ низината; полунаведени, съ неравна крачка, сивитѣ шинели се мърдатъ, движатъ, ту по-бързо, ту по-бавно; ту се струпатъ и сдиплятъ въ една гжста маса, ту се разтѣнятъ, разрѣдятъ и нѣкъждѣ потокътъ отъ хора се прѣкъсне, за да се наново събере и скоро слѣе съ достигащитѣ отзадъ нови редици. Съкашъ нѣкакво пълзящо чудовище се проснало по дългия пжтъ и свива и разпуца своитѣ прѣшлени, отминавайки се по-нататъкъ и по-надалечъ, къмъ своята жертва, за да я сграбчи и сдрави съ трозната сила на своитѣ мишци. А блестящитѣ на слънцето ножове говорятъ: *това е въоръженитѣ народъ*, който се е дигналъ отъ родната земя, напусналъ домашни огнища, жени и дѣца, майки и бащи, за да застане срѣщу лютия врагъ на своята държава!

Страшно е да видите цѣлъ народъ, вдигнатъ на кракы! Нашата разпра съ Сърбия не е отъ вчера. Тя е отровила душата на цѣлъ народъ. И когато днесъ къмъ Сърбия се стича цѣло воинство за кървавъ бой, устремътъ е лудешки, фуриозенъ. Съзнанието за правотата на нашитѣ искания и възжеления, тѣй лекомисленно отхвърлени прѣди малко отъ Сър-

бия, повдига духа и горещи сърдцата. Сърбия плуваше въ самозабрава, въ лудешки илюзии, въ заблуда, когато поиска българска Македония за себе си и — хегемония на Балканитѣ. А тая човѣшка заблуда е по-страшна отъ жбба на тигъра, отъ дивия ревъ на лъва*). Тая заблуда извика братоубийствената война на 1913 год., която потопа въ кръвъ и сълзи българския народъ. Днесъ тоя народъ се подига за отплата. Ограбената му родна земя той иска да повърне въ границитѣ на обединеното племе.

Настигаме дългата колона по равния пжтъ надъ малко красиво село, прѣснато низко, подъ краката ни, въ хубава долинка. Ходътъ е бавенъ, съ чести почивки. Прѣдъ всѣка рота весели групички се трупатъ край нѣкой свирачъ, който извива кършна сватбарска мелодия, на пукъ на страховитата война, на която венчки отиватъ. Смѣхъ и провиквания лудешки, на млади и стари. Настроението е еднакво, общо за всички. Така пжтътъ е по-лекъ и по-неусѣтно се приближаваме къмъ своето мѣстоназначение. На обширното пасбище прѣдъ селото не се вижда никакъвъ добитѣкъ. Реквизиранъ или скжтанъ изъ високитѣ балкански мѣста, безъ него полето е сглъхнало, онѣмѣло, безъ стада и пастири. Други крака газятъ днесъ сочната трѣва на обширнитѣ, почти безбръжни, селски мери. Минаваме прѣвъ рѣдка, млада, красива джбова гора и бързо се наваляме къмъ село Осенъ. На малка стръмна рѣтлинка буйна чешма хвърля ледни струи вода изъ нѣколко гърла, а по-низко лжкатушно тече, прѣвъ едри синкави камане, малко бистро поточе отъ чушменската вода. Сочна зелена трѣва като пѣстъръ килимъ постила малката полянка надъ чешмата, дѣто отсѣдаме за

*) Шилеръ, Das Lied der Glocke.

почивка и обѣдъ. Въ мигъ стотини войници накацватъ по ската на чешмата и, морни отъ пжтя, плискатъ съ щепи студена вода загорѣли лица, пиятъ до насита отъ балканската вода. Какъ сладко се обѣдва на пжть, при студена вода, на зелена морава! Ако нашиятъ пжть до границата би билъ сѣ така приятенъ, ние не бихме сѣтили, че отиваме на война. Но врѣмето почва да се мръщи и ние трѣбва да очакваме скоро свършека на хубавитѣ есенни дни. Сителъ, топълъ дъждецъ зарѣси, и ние потегляме наново на пжть. Привечеръ сме въ Криводолъ, голѣмо село на желѣзнопжтната линия Враца—Видинъ. Три полка гойка е събрана тукъ. Селото гъмжи отъ войници, прѣснати изъ селекитѣ площади, улици и вѣнъ отъ село, на бивакъ. Тукъ узнаваме за скжсване на дипломатическитѣ отношения между България и Франция, Англия и Русия. Прѣдставителитѣ на тия велики сили напуснали София и си отишли. Бурята приближава. Говорѣтъ е неспокоенъ, нервенъ. Мирише вече на баруть. Толкова по-добрѣ. Войниците изъ село на групи громко и уживено разговарятъ. Тамъ наблизо, въ голѣмъ селски дворъ, пици гайда и кларнетъ, срѣдъ вито буйно войнишко хоро. Хорото води левентъ офицеръ отъ щаба на дивизията, който скача и тропя подъ звуковетѣ на кларнета, при радостни войнишки възгласи. Утрѣтъ — войници и офицери — ще играятъ друго хоро. Нека още днесъ се заловятъ здраво ржка за ржка,—така утрѣтъ ще бжде по-лека общата борба.

Въ селскитѣ кжщи се долавя нѣжча тжга на майки и невѣсти за скоро отминали, изпратени свояци. Следъ малка размумка, обаче, челата се проясватъ, очитѣ загоряватъ и българката, увлечена отъ общия кипежъ, съ твърдо сърдце и душа се мири съ станалото и онова, което прѣдстои.

Въ тѣсна кръчма, иастрана отъ олушения тезгяфъ, е сложена трапеза защаба на дивизията. Оживлението е общо. Говори се за нашия въоръженъ неутралитетъ, който неусѣтно се прѣвърща въ воененъ походъ срѣщу опрѣдѣленъ врагъ. Разговоритѣ сж леки, закачливи. Но въ душиитѣ на всички тревожното взема върхъ и по лицата, макаръ и весело гримирани, се чете съзнание за близостта на фаталния ударъ. Ще потърсимъ нови приятели, които събитията и врѣмената ще направятъ наши съюзници, и тѣй съ общи сили ще ударимъ на врага.—Психологията на офицера и войника е една, когато той е подъ бойни знамена. За правотата на акцията, на дѣлото ще цѣнятъ и сждятъ бждещитѣ поколения, цѣлата история...

Ношуването въ Криводолъ е особено приятно. Дъждътъ е разкалялъ пштица и дворове. Войнишкитѣ биваци сж край селото, на чисти, макаръ и влажни, полянки. Нѣкои полкове отъ дивизията, обаче, сж безъ палатки. Край буйни огньове насѣдали, войницитѣ се грѣятъ, сушатъ и готвятъ да сплтъ подъ покрива на надвисналото съ черни облаци небе. Ние непрѣстанно се гетвихме за неизбѣжна война, особено слѣдъ разгрома на 1913 г.; при все това, войницитѣ сж безъ платница. Трѣбва да има единъ виновенъ за това. Никоѣ не го е потърсилъ.

Късно прѣзъ ношъта се прибирамъ подъ студената палатка, опъната въ единъ селски дворъ. Сънътъ бѣга отъ очитѣ ми. Какво ми носи утрѣшниятъ день? Тоя въпросъ цари всевластно въ душата, въ съвѣстта ми. Легналъ на студено легло, дълго се обръщамъ насамъ-натамъ съ полузатворени очи и роякъ мисли въ ума. Азъ търся примирение на това, което можеше да бжде, съ онова, което ще стане. Горешката вѣра въ правотата на нашето дѣло ще подкрѣпи якитѣ мишици на народа. Ще се боримъ, за да изкупимъ по-хубави, по-щастливи дни. За злото въ тоя

часть нека не мислимъ. . . — Изморенъ съмъ отъ дългото бдѣние. Сънътъ, най-сетнѣ, ме уборва и азъ неусѣтно заспивамъ дълбокъ сънъ.

Въ тъмни зори, разбуденъ отъ висока глъчъ, бързо излизамъ навънъ, въ дрезгавината на настъпващия день. Въ низка, малка станчка намирамъ ротния командиръ, п-къ Т-ки. Ротата му е строена въ съседния дворъ, готова за пжть. Хазайката на моя приятель ня поднася сладко и кафе за добъръ пжть. Тя е интеллигентна жена, говори твърдо и горещо за миналата война. Сега е изпратила пакъ единствения си синъ на бой; но тя не издава своята скърбъ при съзнаване на общия дългъ къмъ отечеството. Изпратила съ радостъ своя синъ; тя скрила майчинитѣ сълзи отъ неговитѣ очи. Той трѣбва спокоенъ и бодъръ да иде; ждѣто дългътъ го зове. По-късно тя скришомъ дада воля на майчинитѣ чувства; и днесъ тя пакъ ни говори майчински патриотични напжтствия и горещи пожелания. Българска майко, ти винаги намиращъ куражъ да понесешъ скърби и тжти и достатъчно морални сили — да ободришъ и насърдишъ твоитѣ синове-борци! Хвала на твоята майчина любовъ и възвишено сърдце!

И пакъ съ и орѣдъ-полковетѣ сме на пжть. Пжтьтъ е лекъ, дори приятенъ; макаръ срѣдъ тегла, когато животътъ е колективенъ, неволята — обща. Въ общото настроеніе се ще доловимъ мотиви весели, дори шеговити. Хубави, китни села — Липенъ, Стубелъ, Крапчане — отминаваме, при единъ затихналъ, замръбълъ животъ. Когато нашиятъ се сякъ се откъсне отъ своята земя и своя домашенъ очагъ, — не виждаме други слѣди на творческа ржка; другъ изворъ на богатства, защото сме селска страна; защото сме слаби, безъ другъ поимякъ, освенъ ралото и сърпъ. Пръвъ толкова дългъ пжть азъ не видѣхъ нито единъ куминъ, нито една сграда на промишленъ трудъ, на

индустрия, освѣтънъ безкрайни нивя, пасбища и гори—единственъ изворъ на нашето богатство.

Дъждътъ ни застига по пѣтя и дълго, продължително вали. Измокрени до кости, наваламе къмъ Фердинандъ, дѣто ни чака едnodневна почивка. Градътъ е близо до планината, съ красиви малки къщи, прави улици, спретнатъ и чистъ.

Границата е близо тукъ. Съсрѣдоточването е на привършване и ние скоро ще заемемъ своя боеви фронтъ. Сърбия е вече нагазена отъ сѣверъ и западъ—австро-германски войски сж минали Дунава, Сава и Дрина, слѣдъ упорити грозни боеве. Бѣлградъ е въ австрийски ржцѣ. Има ли съмнѣние за това, което иде утрѣ на нашъ редъ? Сърбия ще бжде прѣгазена, разгромена много по-жестоко и тежко, отколкото тя подготвяше нашия разгромъ. Сърбия ще рухне, безъ да може да се отбрани; ще погине, безъ да може да спаси земята си, народа си отъ скжпа, кървава отплата . . .

Азъ скърбя за човѣчеството, което плува въ рѣки отъ кръвъ и гине въ една война, която трѣбваше да се избѣгне. Но дълѣтъ на Сърбия въ вината за тая война е голѣмъ и тя заслужа своето наказание. Отплата дойде скоро. Коварната и подла измѣна прѣзъ 1913 г. ще бжде днесъ кърваво отмѣстена—това самитѣ сърби разбиратъ добрѣ, макаръ и твърдѣ късно (в. Будучност).

На днешния обѣдъ въ щаба на дивизията е скжпъ тостъ началникътъ на I армия. Левентъ, едъръ мжжъ, съ красиво изражение на лицето, съ голѣми, изразителни очи, гжсти, черни, сключени вежди, красива испанска брада и мустаци, съ лека усмивка на уста, генералътъ е плѣнителенъ, внушителенъ началникъ. Съ твърда стѣпка, отмѣрена и бавна, съ сърдеченъ жестъ и леко, топло обращение, той плѣнява и печели разположение и привързаностъ на офицери и войници. Отъ суровитѣ чърти

на генерала прѣдъ Бунаръ-хисаръ и Чаталджа нищо не личи въ неговото лице.

Генералътъ нахжсо разказва за послѣднитѣ коварни замисли на Сърбия. Струпала 7 дивизии на нашитѣ граници, искала да ни нападне, прѣди да довършимъ нашата мобилизация. Нападнаха нея—откъмъ Дунава, Дрина и Сава. И тя днесъ объркано размѣства своитѣ войски, готвие се за отбрана, отчаяна и нелесна, слѣдъ като доведе толкова врагове на своитѣ граници. Събитията бързо се развиватъ и ние скоро ще влѣземъ въ редоветѣ на гигантската борба. Ще дѣйствуваме задружно съ германци, австрийци и маджари, които отъ вчера, отъ днесъ сж наши съюзници и събратя по оръжне . . .

Атмосферата се сгжстява все по-вече и по-вече. Думитѣ на генералъ Б. се връзватъ дълбоко въ душата на сътрапезниците. Азъ се взирамъ въ лицето на дивизионния генералъ Н., което сияе, очитѣ му искрятъ и стрѣлятъ по близкостоящитѣ офицери: — Ето, щѣ ни видятъ сега нашитѣ врагове, ще изпитатъ силата и гнѣва ни — иска да кажа генералътъ. Стоящиятъ до мене капитанъ Т. радостно ми се усмихва и ние съ погледъ си казахме и разбрахме това, което става днесъ и ще бжде утрѣ. . .

Прѣзъ нощта пороенъ дъждъ се излѣ надъ града и околността. Призори, обаче, лекъ вѣтъръ разнесе облацитѣ и дъжда надалече и надъ града заблестѣха слънчеви зари. Конетѣ сж готови и слѣдъ бърза закуска на крака полковетѣ и шабѣтъ напускатъ града. Зареждатъ се отъ ново красиви, хубави села, срѣдъ алпийски котловинки. Селото Бѣлимелъ не отстѣпва и на най-красивото швейцарско планинско селце: Природата е ударила своя печтъ върху самото население—красиви женски типове и милни симпатичѣнца, които сж наизлѣзли по порти и дворища да срѣщатъ и се радватъ на българската войска.

Много огорчени бѣхме, че отминахме и не останахме да ношуваме въ това красиво алпийско село. Тога щастие имаха засигналитѣ ни артилерийски полкове. Ние трѣбваше да стигнемъ и спремъ въ твърдѣ близкото село Митровци, изпълнен контрастъ на с. Бѣлимелъ: кално, влажно, мръсно село, затикано въ единъ долъ, по двата брѣга на бързотечна балканска рѣка. По улицитѣ му—смрадъ и миризъ на гниене. Жителитѣ—болѣзнени, съ блѣдомургавилица. Какво търсятъ тия жилци въ това жалко, дрипаво село, тъй близко (3 км.) до красивото слънчево село Бѣлимелъ? На населението му, злоупоставено отъ самата природа, липсватъ патриотичнитѣ чувства и отзывчивата душа на съседнитѣ села.

Отъ Митровци до границата сж само 5—6 км.; отгатакъ планината е сръбското село Топли-долъ. Ние сме съвсѣмъ близо до зоната на утрѣшнитѣ дѣйствия. Ще отминемъ още малко натѣйкъмъ опрѣдѣлени гранични пунктове, отдѣто ще започнатъ, вѣроятно, тия дни настѣпателнитѣ дѣйствия.

Ние сме всецѣло подъ режима на капризното есенно врѣме: денемъ горещината е знойна, а прѣзъ нощитѣ се излива пороевъ дъждъ. Често една проста несъобразителность ни излага на неприятности въ пѣтя, особено когато иде отъ началствуващи лица. Не рѣдко тя засѣга самитѣ тѣхъ.

— Горещо е, господинъ п. полковникъ, съблечете си шинеля.

— Не, тъкмо е приятно. — А потъ вече облива лицето му. Слѣдъ 1—2 минути господинъ п. полковникътъ се обръща къмъ ординареца:

— Стоене, много е горещо, вземи ми шинеля!

Тая разсѣяность и слабость къмъ противопологане често ни създава поводи за теготение, но нерѣдко извиква и незлобиви шеги.

Селата Горна-лука и Долни-ломъ сж въ подножието на невысоки рѣдгория. Отвъдъ рѣката Долни-ломъ шосето

завива и се раздвоява на двѣ страни. Надъ него сж нависнали чудно красиви синкаво-червени скали съ тайнствено-очертани силуети на причудливи фигури и форми. Недалечъ отъ тукъ сж граничните села Протопопинци и Търговище. Застигаме между тѣхъ дивизионния лазаретъ съ цѣлия санитаренъ персоналъ. Колкомного говори надушата червениятъ кръстъ, който се вѣе надъ болничните палатки, тоя знакъ на милосърдие, но и — на близка изобилна жетва, на смъртъ и страдание!

Ето, отъ планината слиза съ своящабъ п-къ III. Той спира въ бивака на планинската артилерия, Войниците го срѣщатъ съ ура, а той имъ говори рѣзко и възторжено за прѣдстоящото дѣло. Боятъ е близо до насъ, ние сме въ надвечерието на борбата. Общо оживление цари въ полковетъ и щабоветъ, които правятъ своите послѣдни разпоредби.

Азъ все по-вече се убѣждавамъ, че 9-та дивизия щѣ ски чи съ лаври своите бойни знамена. Духътъ е окриленъ, началникътъ на дивизията е срѣдъ дружините, гордъ и смѣлъ въ готвения ударъ, съ твърдавѣравъ тържеството на правото дѣло. Безспирно отъ три деня той инспектира, наставлява, ентусиазирва врѣдъ, дѣто помине. Тая вечеръ е спокойно-радостенъ отъ направеното и вечерята на щаба е шумна, весела.

Топло, ясно слънце сгрѣ ранното утро на 30 септември. Въ Търговище, Чупрене, Стакевци, Върбово, обаче, е пусто. Полковетъ сж на боевия фронтъ, готови за настѣпление.

Обявяването на войната се очаква съ трепетъ. Нервите сж опънати, сърцата биятъ по-силно, очите блѣсватъ по-живо и по лицата на всички се чете нетърпение да се мине къмъ дѣйствию по-скоро.

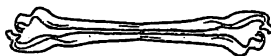
Жребиятъ, най-сетнѣ, е хвърленъ! Войната е обявена! Телеграфътъ прѣдава манифѣста на Царя, а щабътъ на

1-та Армия, съ заповѣдь по дивизиитѣ и полковетѣ, съобщава за започване на неприятелскитѣ дѣйствия. Колко правдиви, колко палящи сж думитѣ на тая заповѣдь:

„Отъ днесъ започва великото дѣло на разплата съ тая коварна страна, която отъ вѣкове се е изпрѣчвала по пътя на нашия напрѣдъкъ... Прѣсна е въ паметъта ви измѣната, която завистливитѣ сърби извършиха къмъ насъ, като съюзници, въ 1913 г. Когато прѣди три години ние подадохме братскаржка за съвмѣстна работа и когато нашитѣ храбри войски проливаха изобилно кръвта си при Одринъ, Бунаръ-хисаръ, Люле-бургазъ, Чаталжа и Булаиръ, тѣ нахално се настаниха въ Македония, която, споредъ съюзния договоръ, принадлежеше намъ, и извършиха великото прѣтжпление, което на всички ви е извѣстно... Юнаци отъ армията, днесъ ние отиваме... да накажемъ врага! Богъ, който знае на чия страна е правдата, ще благослови нашитѣ знамена и ще ни дари побѣда!“...

Заповѣдъта се прочита въ всички роти и батареи, изпратена съ грѣмки ура. Довечера сме въ с. Чупрене, подъ планината, а-утрѣ, въ тъмни зори, полковетѣ ще минатъ въ настжпление. Прѣдъ насъ е върхътъ Св. Никола, прѣзъ който ще мине центърътъ на нашитѣ войски, за да се спусне по дефилето за Свърликъ и Нишъ.

Азъ съмъ прѣдъ лицето на войната, която изглежда да бжде много по-грозна и по-страшна отъ миналитѣ двѣ. Разплата ще бжде пълна и сурова. Нависналата тъма на хоризонта прѣдвѣщава смръкване на цѣлъ исторически животъ, оттатъкъ Морава и Сава...

IV.

3 октомври 1915 г.

Денът 1 октомври е мъглив; студент вѣтъръ гонитъ темно сиви, черни облаци по задъненото небе, готово всѣки мигъ да окжпигрѣшната земя. Въ тъмни зори сме на кракъ и трѣгваме за върха Св. Никола. По пѣтя застигаме нескончаема редица обози и артилерия. Съ стѣтина чифта чефгари пѣплятъ къмъ планината. Тѣ ще изнесатъ артилерията на позициитѣ.

Пѣтътъ отъ Чупрене нагорѣ е широко и добъръ до поста на нашата погранична рота. Отъ тукъ започватъ стрѣмни кривини, по-лоши отъ ония на Шипченския проходъ. Падналиятъ прѣзъ вчерашния и завчерашенъ день проливенъ дѣждъ разкалялъ така планинския пѣтъ, че коне, кола и орждия затѣватъ дълбоко въ тиня, вода и калъ. Отчаениятъ викъ на коневодитѣ и мжчителнитѣ усилня на коне и волове сж прѣдвѣстници на трудноститѣ, които прѣдстоящата планинска война крие за насъ. На нашата дивизия се падна честта да нагази изъ планински мѣста и тамъ да търси, намѣри и бие противника. Минаваме изъ чудно красиви алпийски върхове и долини; ала окото не може да се радва на природнитѣ красоти: гжстата мъгла, като вълшебенъ воалъ, настила и закрива всичко наоколо. За мигъ слънчевъ лжчъ разреде сивата мъгла и позлати дивно хубавитѣ поляни и рѣтлини отъ гънкитѣ на Стара-планина; ала едва доловишъ нѣкакви очѣртания на красивия ландшафтъ, мъглата отново забули съ воалъ гледката и ти пакъ се потапяшъ въ особното настроение, което близкиятъ бой навѣва. Отиваме на бой! Полковетѣ се движатъ,

раздѣлятъ и групиратъ, обвзети отъ чувства, които изключаватъ всѣка наслада отъ природни хубости. Прѣдъ очитѣ на войника се мѣркатъ днесъ други хубости—защитата и величието на неговото отечество, което е изложено на нови изпитания и иска нови жертви. Ужаситѣ на войната не плашатъ, обаче, никого. Съ чудесенъ устремъ и пълно съзнание на дълга всѣки е готовъ да застане срѣщу врага.

Бойната заповѣдь е дадена, най-сетнѣ, и прѣди да стигне щабътъ на дивизията на граничните върхове, прѣдните бойни части въ ранно утро намиратъ неприятеля и съ достоенъ за тѣхъ устремъ го сразяватъ, заемайки прохода Св. Никола (1444 м.) и съседните върхове—вдѣсно: Пиздица (1807 м.) и Орловъ-камъкъ (1814 м.); влѣво: Дебели-ридь (1700 м.) и Три-уши. Честта—първи да се хвърлятъ на неприятеля—се падча на 4 Плѣвенски полкъ отъ дивизията. Настигаме бойните вериги, които се губятъ изъ непрогледната мъгла отвѣдъ върха и по страничните чукари на планината. Щабътъ е установенъ въ камения сръбски постъ на самия върхъ. Лютъ, студенъ вѣтъръ духа и смразява ржцѣ и крака. Щабътъ е на съвѣтъ. Телефонътъ вече съобщава успѣхи въ настѣпленieto на отдѣлните части. Дружината прѣдъ насъ се хвърля на ножъ върху неприятеля и ние, съ кипнала душа, искаме да я слѣдимъ. Отправляме се бързо къмъ бойните вериги начело съ генерала. Цѣлиятъ оперативенъ щабъ е въ веригата на поддръжките; всѣки намира топли думи, да се обърне къмъ пламналитѣ сърдца и души на войницитѣ. Тѣ осѣщатъ присѣтствието на генерала и съ вихрени чувства на бойки натури политатъ въ атака. Неприятельтъ заема Остри-върхъ, който е обвитъ отъ воала на непрогледната мъгла. Това не спира храбрецитѣ на 4 полкъ, които, слѣдъ горещъ бой, заематъ Остри-върхъ и се закрѣпватъ на него. Сърбитѣ упорито се биятъ и бавно отстъпватъ на отлично

пригодени отъ по-рано позиции. Мѣстността е прѣсечена, вълниста, съ стрѣмни хребети и дълбоки падини и долове. Подъ Св. Никола е селото Равно-буче, прѣснато по нанадолището на планинската урва, нарѣчена „Равни-долъ“. Г. Застаналъ до една отъ нашитѣ батареи, която отъ врѣмена врѣме праща първи поздрави на скрития въ отсрѣщнитѣ чукари неприятель, азъ се гнѣвя, че не може окоото ми да види дивната панорама, която се разстила прѣдъ Св. Никола: мъглата като куршуменъ похлупакъ е нависнала надъ цѣлата околностъ и закрива балканскитѣ усои. А колко красива е тукъ Стара-планина! Студенъ, буенъ вѣтъръ често отнася гжститѣ мъгли, булото се раздира тукъ-тамъ и слънцето залива тучно-зеленитѣ пасбища на нѣкои отсрѣщни хълмове съ багряно-златисти лжчи. Моятъ другаръ—художникътъ Т.—възторжено се провикне и, до като се наградваме на чаровната гледка, мъглата отново спусне воала прѣдъ очитѣ ни и ние чуваме само зловѣщия трѣсъкъ на пушечния и картеченъ огънь недалечъ прѣдъ насъ. Мъглата помага и на двѣтѣ страни: еднитѣ да отсѣпватъ безъ особени загуби, а на нашитѣ дава възможностъ, скрити отъ окоото на неприятеля, да заематъ посоченитѣ обекти на днешния бой. И когато, често изненадани, двѣтѣ страни се видятъ близки една до друга, задавеното ура на нашитѣ издава стремителната атака, съ която се достигатъ неприятелскитѣ позиции. Късно слѣдъ обѣдъ боятъ замира. Мъглата налага прѣдпаазливо движение напрѣдъ. А и самата мѣстностъ не позволява да се движатъ голѣми войскови маси. Дружинитѣ на 4 полкъ замръкватъ изъ урвитѣ надолу къмъ Равно-буче и по страничнитѣ хълмове. Вдѣсно отъ насъ настѣпватъ 34 и 57 полкове, прѣзъ Писана-бука, Глоговица (1198 м.) и Голашъ (1754 м.). Влѣво е 17 полкъ, къмъ Бабинъ-зжбъ (1872 м.) и Миджоръ (2186 м.).

Настъплението на 17 полкъ е бавно, трудно. Той трѣбва да охранява лѣвия ни флангъ по Бабинъ-зѣбъ и по най-високия тукъ, покритъ съ снѣгъ; върхъ на Стара-планина—Миджоръ. Планината е съ отвѣстни стрѣмнини, голѣми падини и дълбоки оврази. Ние можахме да видимъ тоя красивъ бѣлоснѣженъ вѣнецъ на Балкана едва слѣдъ нѣколко деня, когато слънцето разгони мъглигъ и въ ясно-синия хоризонтъ се очерта красивиятъ силуетъ на Миджоръ. Злато-румени лъчи играятъ по неговия лобъ; меки блѣдо-синкави сѣнки трептятъ и нѣжно очертаватъ падинитъ и стрѣмнитъ оврази по склоноветъ му. Но днесъ Миджоръ е страховитъ, намусенъ, настрѣхналъ отъ рано дошлитѣ снѣжни виялци и бури по него. Една отъ дружинитъ на 17 полкъ е въ гжикитъ на Миджора; неприятелтъ, обаче, очистилъ върха и се не вижда. Нашитъ трѣбва да се борятъ съ природната стихия, която брани успѣшно сръбския дѣсенъ флангъ. Дружината отъ 17 полкъ не може да напрѣдне; тя е грабната отъ снѣжнитъ бури и мнозина, още не познали ужаситъ на боя, сж отнесени въ дълбокитъ пропасти на планината. 45 души станаха жертва на тая стихия. Нахвърлени изъ урзитъ, съ прѣмръзнали ржцѣ и нозѣ, затрупани отъ снѣжната буря, тѣ останаха навѣченъ покой въ дивитъ усои на Миджора. Много конѣ отъ 8 скорострѣлна планинска батарея, която придружава дружината отъ 17 полкъ, и нѣколко ракли отъ батареята постигнала сжщата участь; снѣжната буря била стихийна; тя нахвърлила въ пропаститъ конѣ и войацици, които безпомощно загинали тамъ. Трагична е била кончината на пор. Р., командиръ на 8 пл. ск. батарея. Слѣдъ дълга борба съ стихията, той, прѣмръзналъ, билъ носенъ на ржцѣ отъ войницитъ; но бурята бѣснува и отнася офицеръ и войници въ снѣжнитъ пропасти на планинския върхъ. Никой нищо по-вече не узналъ за сждбата на тоя злочестникъ.

Старшиятъ подофицеръ С. Т., дълбоко похъртенъ, разказва на бригадниятъ артилерийски н-къ за грозната участъ на своя командиръ. Двѣ бисерни сълзи се търкулнаха по бузитѣ на тоя иначе суровъ, левентъ храбрецъ, който успѣлъ да събере и измъкне орждията и спасената прислуга на батареята изъ снѣжно-ледената пазва на непрѣдвижданъ врагъ. Слѣдъ нѣколко дневно скитане изъ низкитѣ падини и ущелия на Миджора, пѣхотната гружина отъ 17 полкъ се завърна при полка. Поручикъ Б-въ, нѣженъ, слабъ, но храбъръ офицеръ, ни разказва за страшнитѣ приключения на дружината, която, заблудена изъ планинския лабиринтъ, бродила изъ сръбска територия и, безъ връзка съ своитѣ, често се натъквала на сръбски постове; послѣднитѣ боязливо избѣгвали да откриватъ огънь по нашитѣ, които, най-сетнѣ, били отведени къмъ нашата граница, при Горни-ломъ, отъ единъ сърбинъ. Три дни не яли, не спали и прѣмръзнали, войницитѣ се завърнаха посрѣщнати съ обща радостъ и състрадание. По тѣхнитѣ башлѣци и шапки ледени висулки и кристална, като отъ свила изтъкана скрѣжъ, наѡмняха за изстраданитѣ мжки и тѣгла. Още първиятъ день отъ войната започна съ всичкитѣ ужаси на боя и страховити снѣжни бури на идеща зима.

Отвѣсно на граничната линия, влѣво отъ насъ, се вдава навжтрѣ въ Сърбия дългиятъ неравенъ гребенъ на Бабинъ-зжбъ. Той е отлично защитена позиция ча неприятеля, който тукъ е организиралъ отбраната и защитата на дѣсния флангъ на отѣжпилитѣ отъ Св. Никола войски. Отъ Бабинъ-зжбъ неприятельтъ се опира и обстрѣлва съ артилерийски огънь нашитѣ части по лѣвия флангъ. Къмъ обѣдъ една сръбска колона настѣпва въ флангъ на 17 полкъ, който, подкрѣпенъ съ 3 роты отъ 4 полкъ и една скорострѣлна планинска батарея, отбива неприятелското настѣпление: Късно прѣзъ деньтъ и тукъ

боятъ трѣбваше да замре, слѣдъ падналата гжста мъгла, която затруднява всѣко настѣпление.

Едноврѣменно съ настѣплениемъ на 4 и 17 полкове, кръщаватъ се въ боя и полковетъ отъ III-та бригада. Тѣ срѣщатъ силентъ противникъ, окопанъ добръ по върховетъ Глоговица и Голашъ. Гжстата мъгла и тукъ закрива неприятеля и прѣчи на боя. Но тия върхове трѣбва да бъдатъ взети, защото иначе е невъзможно измѣстванието на сърбитъ въ центра и напредването ни изъ дефилето. Войниците отъ 34 и 57 полкове настѣпватъ по Писанабука и завеждатъ горещъ бой съ противника, който се добръ окопалъ по склоноветъ и върховетъ на Голашъ и Глоговица. Окопитъ на сърбитъ сж дълбоки повече отъ 1 1/2 метра, съ блиндажи и бойници, приготвени много порано, прѣди обявяване на войната. Отъ върха на Глоговица, както и отъ Голашъ, сръбската артилерия дѣйствова усилено, безъ да причинява загуби на настѣпващитъ наши части, скрити отъ мъглата. Но когато ние сме вече напушеченъ изстрѣлъ отъ неприятеля въ подножието и по склоноветъ на върховетъ, близо до теленитъ мръжи, пушечниятъ адски огънь наниса тежки загуби на нашитъ, остана ли врѣменно безъ подкрѣпа на артилерията. Боятъ е горещъ и отъ двѣтъ страни. Сърбитъ си служатъ съ ржнични бомби, които трѣщатъ и оглушаватъ цѣлата околностъ съ адски тътнежъ. До късна вечеръ боятъ продължава. Гжстата мъгла и падналата нощъ спиратъ боя. Нощта е влажна и студена. Въ нейнитъ хладни пригрѣдки трѣбва да починатъ войскитъ, защото утрѣ имъ прѣдстои тежкъ бой за овладяване на височинитъ.

Въ рано утро настѣпилата вдѣсно отъ насъ, по Писанабука, артилерия открива огънь по Глоговица. Мъглата прѣчи на точния огънь; но картата и компасътъ помагатъ на батареинитъ командири да се ориентиратъ и тѣ налучкватъ

неприятелскитѣ позиции. Долу въ пѣхотнитѣ вериги дружиннитѣ командири провѣрватъ точността на огъня и чрѣзъ телефона управляватъ стрѣлбата. Огънятѣ е ораганенъ. Храбрецитѣ отъ 57 полкъ се хвърлятъ въ атака срѣщу Глоговица. Ето, — прѣднитѣ окопи на неприятеля сж вече взети; но той се оттегля на втора линия и тукъ се храбро отбранява. Командирѣтъ на сръбската дружина, която послѣдня устоява на нашия наторъ, заклѣва своитѣ войници да умратъ за Сърбию, но да задържатъ върха; той иска помощъ, защото напорѣтъ на българитѣ е бѣсенъ. Той съзнава, че съ падането на Глоговица ще паднатъ и слѣднитѣ позиции: Вража-глава, Дрѣнова-глава и Модра-стѣна, а съ това пѣтятъ на нашия центъръ се отваря по дефилето къмъ сърдцето на Сърбия. Напразни сж заклинанията на сръбския майоръ и упоритостта на неговитѣ войници. Нашата артилерия прави грозни опустошения въ неприятелскитѣ редове. Вечеръта къмъ 10 часа боятъ наново замира; но късно прѣзъ нощта веригитѣ сж вдигнати бързо за атака и слѣдъ ожесточенъ кръвопролитенъ бой на ножъ — най-страшниятъ нощенъ бой! — нашитѣ дружини овладяватъ съ грѣмотевично ура върха Глоговица. Тукъ бѣха погребени убититѣ сръбски майоръ и поручикъ, които искаха да задържатъ Глоговица, за да спасятъ Сърбия, — тъй ни разказаха взетитѣ плѣнници. Въ наши рѣцъ паднаха 3 полски и 2 планински скорострѣлни оръдия и по-вече отъ 200 плѣнници. Завзетата позиция, осяяна съ мъртви трупове, е дѣйствително страховита съ своитѣ окопи и телени мрежи. Окопитѣ сж пълни съ убити сръби; прѣсни гробове наблизю сж приели на вѣченъ покой други борци, прѣстанали да бждатъ врагове: смъртъта имъ е наложила миръ и спогодба съ цѣль свѣтъ... На Глоговица за първъ пѣтъ сложихме тежкия си юмрукъ върху неприятеля, който почувствова тоя ударъ и въ

Объгство потърси спасение на слъдната, още по-силно укрѣпена позиция—Дрѣнова-глаза и Модра-стѣна, които затулять и прѣграждатъ пътя ни прѣзъ дефилето — къмъ Нишъ.

Едновременно съ падането на Глоговица, нашитѣ завзематъ и върха Голашъ, на самата гранична линия, дѣто боятъ е билъ не по-малко кръвопролитенъ и свирепъ. На слѣдния день настѣпилитѣ части отъ 1-а и 3-та бригади заематъ масива Вража-глава, тоже добръ укрѣпенъ отъ сърбитѣ, но отстъпенъ безъ силенъ отпоръ, слѣдъ падането на Глоговица. Позицията на Вража-глава би била мжно защитима, слѣдъ постигнатитѣ отъ насъ успѣхи, изложена на кръстосания огънь на нашата артилерия и пѣхота. Вража-глава се низко поклони на българския войникъ, който стѣпя твърдо на нея, съ закана да наведе главата на цѣла Сърбия... Глоговица и Вража-глава сж планински масиви съ ужасно стрѣмни склонове и непроходими урви. Тѣхното завземане отъ нашитѣ войски говори за вихрения устремъ и храбростъ на участващитѣ въ я.

Напрѣдналитѣ въ центра войски заематъ селото Равнобуче, подъ самия връхъ Св. Никола, и отминаватъ надолу къмъ с. Яна, подъ масива на Вража-глава. Щабътъ на дивизията се прибира за нощуване на самия връхъ Св. Никола. Капналь съмъ отъ умора. Прибирамъ се въ палатката и азъ. Студъ и влага до болезненостъ непоносими. Неспокоенъ съмъ склопва очитѣ ми и азъ, ун есенъ, прѣживявамъ на съмъ боеветѣ прѣзъ изтеклия день. Късно прѣзъ нощъта влагата и студътъ ме събуждатъ. Подъ леглото ми тече вода отъ падналия дѣждъ; ржката ми, измокрена отъ платнището, изстрѣпнала, тѣпо наболява; дѣждътъ се оцѣжда прѣзъ гжсто пропитата съ вода палатка; водата се цлъзга и тече по стѣнитѣ, отвжтрѣ и отвънъ; къмба отъ топълъ дъхъ се виятъ надъ главата ми. Свитъ подъ шинела, азъ трѣпна отъ влага и студъ.

Когато на утрото излѣзохъ изъ палатката, мъглата сѣ все тъй непрогледна и гѣста, както и прѣдния день. Буенъ огънь гори на близо, а край него измръзнали войници и офицери се тѣлпятъ. Есенъта наведнѣжъ зацари съ всичката своя властъ и тегловна суровостъ. Мъглата, неподвижна и тежка кѣто свинецъ, се оцѣжда въ хиляди бисерни капки по трѣвата и листата. Студенъ вѣтъръ нарѣдко раздвижва това сиво-бѣло задушливо море и на вълни и кълба го пониса по склоноветѣ и низкитѣ падини. Едва стопляме на огъня вкочанелитѣ си рѣцѣ и нозѣ. Тихо и безшумно зарумолява студенъ, ситенъ дъждъ, който ту неусѣтно спре, ту се засили изведнажъ. Къмъ обѣдъ дъждътъ е пороенъ и вали като изъ ржавъ. Палаткитѣ не могатъ да устоятъ на природната стихия и водата нахлува въ тѣхъ. Пропити отъ вѣнъ и вѣтрѣ, платнищата не одържатъ водата, и ние, застанали недоволни подъ хладния и мокъръ калпакъ, громко разговаряме за започнатитѣ боеве. Наведнѣжъ остъръ топовенъ гърмежъ огласява околността и възвѣстява началото на новъ артилерийски двубой. Орждията отъ двѣтѣ страни зачестяватъ огъня. Боятъ се разгаря наново.

Мъглата сѣ прѣчи да виждаме разположението на неприятеля. По-късно слънчеви лъчи раздиратъ тежкото покривало и близкитѣ неприятелски позиции се очертаватъ въ лилево-синия фонъ на горскитѣ и планински хребети. Нашитѣ, сами останали въ безбрѣжното море на мъглата, намиратъ отличенъ прицѣлъ и обсипватъ неприятеля съ гранати и куршуми. Привечеръ, когато дъждътъ наново започва да вали и непрогледна мъгла покрива цѣлата околностъ, боятъ полека-лека замира. Отдѣлни изстрѣли продължаватъ да се чуватъ до късно прѣзъ ноцъта.

На прѣднитѣ наши части се прѣдаватъ маса плѣнници. Разпитани, тѣ говорятъ на чистъ български езикъ:—ма-

кедонци изъ охридско, дебърско, прилѣпско! Още при първа възможность, синоветѣ на заробенѣа Македония бѣгатъ отъ сръбски станъ и минаватъ въ наши редове. Разказитѣ имъ сж трогателни. Измжчвани, стрѣлени отъ самитѣ сръбски офицери, тѣ трѣбвало да слѣдватъ сръбската армия и да стрѣлятъ по заповѣдь и принуждение въ насъ. Веѣкаква мисль за българска Македония е била заличена отъ тѣхната паметъ. При първа срѣща съ насъ, тѣ се оживяватъ и съ свѣтнали, овлажнѣли очи заговорватъ за своя нещастенъ край. Сега могатъ да бждатъ сигурни, че ще видятъ свободата да огрѣе съ топли лжчи тѣхнитѣ родни огнища. Само малко, още малко търпение, слѣдъ новъ кървавъ бой...

Кървавъ бой! Още прѣзъ първия день жертвитѣ сж значителни — и отъ двѣтѣ страни. Македония ще бжде наша, но слѣдъ тежки, кървави жертви. Поискаха да я откъснатъ отъ народната снага, да я посърбятъ, да оставятъ да се кърви вѣчно народната рана. Не успѣха. Само нови жертви, скжли жертви трѣбва днесъ да дадемъ, за да постигнемъ националния блѣнъ. Тържественитѣ договори не помогнаха шрѣдъ замислитѣ на коварния съсѣдъ, а огнь и кървавъ мечъ трѣбвало на братъ срѣщу брата, за да се очъртаятъ границитѣ на обединена България...

Въ два ч. сл. об. на 3 октомври заминаваме съ щаба на дивизията за с. Равно-буче. На самия върхъ Св. Никола е студъ и влага, а по-долу отъ него — мъгла и дъждъ. Спущайки се низъ урвата надолу по наскоро направенъ пжтъ, ние нагазваме въ Сърбия съ най-разнообразни чувства—на радость и досада. По-добрѣ би било да минѣше горчивата чаша отъ устата на сърби и българи. Уви! Ние изпихме прѣзъ 1913 год. горчилата до дъно. Сега иде редъ на Сърбия...

Пътът се вие като змия. Колоната се дъжи по набръздени една надъ друга извивки и кривини; на насъ, отъ горнята кривина, се чини, че хората и колата отъ долнята кривина се връщатъ назадъ къмъ върха на планината; а, въ сжщностъ, всички бързо слизаме надолу къмъ Равни-долъ. Една полска скоро-стрѣлна батарея се плъзга по тинястия пътъ, поддържана съ вжжа отъ десетки войници, които едва задържатъ орждията да се не откъснатъ отъ запряжитѣ и отидатъ надолу изъ планинскитѣ долове. Гледката е величава, цѣлото нанодолище изъ кривинитѣ е осѣяно съ хора, коне и коля.

Близко до Равно-буче ярко слънце огрѣ околнитѣ поляни и веселъ слънчевъ день ни се усмивва. Тая слънчева усмивка топли душитѣ и сърдцата на пепелявитѣ шинели. Слънцето поздравява съ топли, свѣтли зари първитѣ успѣхи на настъпилитѣ войски.

V.

9 октомври 1915 г.

Ужаситъ на войната не сж въ боя, дѣто нищо не се чувстова, нищо се не желае, освѣнъ побѣда надъ врага. Въ горещъ бой смъртъта е сладка. Но когато бо-ятъ замре и вие минете прѣзъ запустѣлитъ села и градо-ве, душата ви потрѣпва, потрепераватъ всички нерви на вашето битие прѣдъ печалната гледка на мълчеливитъ обезлюдени домове и огнища. Цвѣтущи до вчера, изпъл-нени съ тихъ, честитъ и миренъ животъ, днесъ въ тѣхъ витае призракътъ на страшно бѣдствие, на гибелъ и изгнание.

Сръбското село Равно-буче изглежда да е било за-можно, богато село, съ хубави градини, тучни пасбища и плодovити ниви. Сега то е пусто. Още първата кжща въ края на селото ви говори за стжпилия тукъ кракъ на войната. Жива душа не заварихме въ селото. Всички из-бѣгали или били завлѣчени отъ сръбската войска. Защо бѣгатъ тия прости и корави селяци? Нѣщо е тежало на тѣхната съвѣсть, тѣ се почувствовали виновни прѣдъ настжпващия български войникъ и, отъ страхъ на разплата, напуснали домъ и огнище. Тукъ-тамъ нѣкое останало въ селото вѣрно псе тжжно завие, оплаква забѣгналия сто-панинъ и се мръщи на новодошлитъ господари. Въ кжщ-нитъ „соби“ — разхвърлена, разбита покжщчина, тѣй скжпа и мила прѣзъ мирнитъ и тихи дни на трудъ и грижи.

Боже, запази моя роденъ край, земята ни отъ кра-жа на вражески нахлулия неприятель! Кръвта на на-шитъ войски, проливана за отбрана на отечеството, ни

става трижъ по-скжпа и по-света при мисълта за жестокитѣ насилія, на които нашата земя, нашата честь, нашия животъ би били изложени подъ ударитѣ на врага. На тая скжпа кръвь, изсбилно проливана, дължимъ нашето спасение и щастieto, че не сме побѣдени. Азъ бихъ извикалъ цѣль народъ, всички останали у дома, тамъ въ нашитѣ прѣдѣли, да дойдатъ и видятъ призрака на изгнанието и гибельта, за да знаятъ цѣната на падналитѣ въ бой съ врага скжпи български синове... Когато прѣзъ 1913 г. нашитѣ крайгранични села въ тоя край бѣха нагазени отъ сръбски кракъ, картината на разрушение, бѣгство и страдание била еднаква съ сегашната. Спомнямъ си, какъ съ трепетно сърдце разказваше въ с. Търговище хазайката ми за грознитѣ и страшни дни на бѣгство и спасение отъ сръбския войникъ. Тукъ, въ сръбското село Равно-буче, намѣрихме слѣди отъ станалия по-рано грабежъ изъ нашитѣ села. Наши войници познаха много вѣщи, донесени отъ нашата земя, съ всички несъмнѣни бѣлѣзи на българския имъ произходъ. Грабили, значи, не само войници, но и мирни селени и жени, дошли за плячка въ заетитѣ села. Горко на побѣдения! Еднаква е била винаги неговата сждба.

Пжтътъ прѣзъ селото е невъзможенъ, ужасенъ. Сливащитѣ коне и орджия съ страшенъ трѣсъкъ и викъ на водачитѣ бавно се спускатъ надолу и отминаватъ къмъ новитѣ позиции. На хубава, зелена рѣтлинка, отъ страна на пжтя, е спрѣлъ обозътъ на I-во отдѣление отъ дивизионния лазаретъ. Началникътъ на отдѣлението дава заповѣдь за пжть тъкмо въ момента, когато обѣдътъ е започнатъ. За мигъ бакитѣ се изправватъ, отчасти изливатъ по трѣвата, и въ нѣколко минути всичко се задвижи по изринатия пжть надолу. Набързо, но за туй пжкъ съ голѣма сладостъ, азъ можахъ да хапна топла храна, каквато отъ нѣколко деня не бѣхме яли.

Тъмна, мъглива нощ надвисна надъ селото и ние се прибрахме въ една широка стая на селска, вѣроятно, кръчма, за вечеря. Първа вечерь въ сръбска земя. Въ прѣки тѣжното, непривѣтливо, студено врѣме, ние сме шеговити, въ весело настроение, слѣдъ първитѣ бойни успѣхи.

Въ съсѣднитѣ намъ участъци сърбитѣ сж тоже бити и измѣстени отъ прѣднитѣ имъ позиции. Оживлението на трапезата става сѣ по-голѣмо. Глуми, закачки, шеги, макаръ и съ свито нѣкакъ сърдце, изпълватъ стаята. Наведнажъ звучниятъ, мекъ гласъ на дивизионния художникъ Ц. Т. запалва сърдцата:

Поехме ний рѣка на братъ,
У васъ се крила душа адъ...

— Съюзници, разбойници и пр.

Цѣлата стая еква отъ патриотичната пѣсенъ за сръбската измѣна.

Забравихме ужаситѣ на войната. Унесени въ пѣсни и разговори за развитието на събитията, ние, сѣкашъ, не бѣхме прѣдъ лицето на врага, а въ нашитѣ мирни прѣдѣли. Веселото настроение се засили, когато научихме, че Враня и Кратово сж вече въ наши рѣцѣ. Удъртъ биль нанесенъ съ свѣткавична бързина и нашитѣ войски непрѣкъснато напѣдвали въ робска Македония.

До късна нощъ ние не заспахме подъ впечатление то на прѣживѣнитѣ дни...

Прѣдъ насъ сърбитѣ сж се спрѣли на силно укрѣпени позиции и тамъ ще окажатъ нова съпротива. Трѣбза да се организира нападението, да се подготви успѣшното настѣпление. А това лесно и скоро нѣма да стане. Самата мѣстность, прѣсѣчена и усѣяна съ урви и планински гребени, налага методичность въ настѣпателното движение въ фронтъ и обхождане на неприятелскитѣ флангове. Отъ друга страна, нашето настѣпление е въ свръзка съ настѣплението

на дивизиитѣ вѣсно. Скоро бой нѣма да имаме, слѣдователно, и войскитѣ ще си починатѣ. Цѣла седмица щабѣтъ на дивизията ще остане въ с. Равно-буче за организация и подготовка на боя. Нѣколко деня работа по урви и пжтища! Нашата артилерия трѣбва да се настани по завзетата позиция на Вража-глава и Муселимъ-перчимъ и отъ тамъ да бие противника, добрѣ укрѣпенъ по склоноветѣ и върховетѣ на отсрѣцния масивъ Дрѣнова-глава и планинския хребетъ Модра-стѣна. Но Вража-глава е стрѣменъ планински върхъ съ кози пжтеки, по които трудно се възлиза лѣпкомъ, камо-ли съ полски орждия! Трѣбва да се строи пжть. И нашитѣ пионери наведнажъ се залавятъ за работа. Разбиватъ скали, настилатъ фашины, отбиватъ вода, прѣсичатъ грамадни откоси. Пжтьтъ часъ по-скоро трѣбва да бжде готовъ. Въ очакване на това, оперативниятъ щабъ, начело съ генерала, обхожда върховетѣ и новитѣ позиции по стрѣмнитѣ рѣтлини надъ с. Яна, къмъ Вража-глава. Краската имъ затѣватъ въ лѣпкавата калъ и тѣ, дишейки тежко, съ цѣлъ вулканъ отъ пара изъ широкитѣ имъ ноздри, бавно ни отнискатъ къмъ забуленитѣ съ мъгла стрѣмни върхове. Искаме да видимъ новитѣ сръбски позиции по Дрѣнова-глава и Модра-стѣна, тѣй добрѣ познати на 9-та дивизия отъ миналата война съ горещия бой и многото жертви, дадени тукъ. Гжстата мъгла, обаче, всичко е прикрила и скжтала отъ нашитѣ очи. Обикаляме позицитѣ на Вража-глава, който се е изпрѣчилъ като стражевъ постъ срѣщу Дрѣнова-глава. И двата върха сж настрѣхнали за горещъ двубой! Малка котловинка, срѣдъ която тече мжтниятъ сега Тимокъ, отдѣля сръбскитѣ позиции по Дрѣнова-глава и Модра-стѣна отъ нашитѣ — по Вража-глава и Муселимъ-перчимъ. Посрѣдъ двѣтѣ позиции, въ подножието на плоскитѣ върхове, е голѣмото село Балта-берилови-

ца, противоположнитѣ краища на което сж заети отъ наши и сръбски постове. Прѣстрѣлката между тѣхъ е постоянна и непрѣкъсната. Слизайки обратно, по правещия се пжтъ надолу, ние спираме за почивка срѣдъ работящитѣ войници. И тукъ смѣхъ и весела глъчъ. Чуденъ народъ! Най-голѣмитѣ несгоди на есеннитѣ дъжделиви и мъгливи дни, срѣдъ трудна работа по стрѣмнитѣ урви на Вражяглава, не развалятъ неговото безразлично държане къмъ опасноститѣ и веселия му хуморъ по прѣживѣни дни. [Свадби и годѣжи въ село — такъвъ бѣ разговорътъ и новодѣтъ за весели задѣвки и шеги. Съ леко сърдце и истинско усърдие, този, който е навикналъ у дома си търпеливо да пори и брѣзди земята, и тукъ сръчно прѣмѣта лопатата и прави пжтъ, новъ пжтъ, за ония, които утрѣ ще се биятъ и мратъ по върховетѣ за отечество и народностъ... Съ груби мѣшци и сили, той надвива на всички спънки и изтрѣгва побѣди надъ врага. А какво би било, ако нашиятъ войникъ имаше техническитѣ пособия и сгоди на германския, на французкия войникъ! Отбити отъ пжтя, на стрѣмна полянка, подъ клонаятъ джбъ, похапваме набързо и завеждаме споръ съ моя другаръ. — Широка душа на славянина е, може би, негова слабостъ: въ тия усиленни години, които прѣживѣваме. Но тая негова мекота и топла сърдечностъ е бисерно качество на човѣшкия духъ. Суровостта е прѣходна потрѣба. При все това, съгласявамъ се азъ, днесъ трѣбва да бждемъ по-сурови отъ всѣки другъ пжтъ. Силата, грубата милитерна сила, се поставя днесъ въ основа на държавната идея. Като такъвъ основенъ елементъ тя ще се наложи отъ днешната война и на най-разнѣженитѣ отъ хуманни и свободолюбиви идеи държави.

Едва снимаемъ конетѣ си по стрѣмния разкалянь пжтъ изъ урвитѣ надолу. Минаваме край бивака на 58

полкъ, потъналь цѣль въ мъгла, съ безброй мъждѣещи
огньове край него. Вмѣсто палатки, — сламени колиби и
чардаци отъ кукурузени стебла. Подъ тѣхъ се топли и
лази отъ студения дѣждъ нашиятъ войникъ... По-добръ
— на пжть, или въ оконитѣ, подъ огъня-на неприятеля, но
не тукъ, въ калнитѣ колиби, потънали въ вода, на
„почивка“...

Долу, въ Равно-буче, ни очаква радостна вѣсть.
Нашитѣ взели Султанъ-тепе, Щипъ и Велесъ. Сул-
танъ-тепе! Всѣки съ облекчение ще въздъхне при спомена
на това име и вѣстята за падането на върха. Сжж-
литѣ жертви, дадени тукъ прѣзъ 1913 г., подъ ударитѣ
на коваренъ съюзникъ, сж сжпо отмѣстени: върхътъ
Султанъ-тепе билъ посланъ сега съ труповетѣ на по-вече
отъ 1500 сърби, убити, а 1200 паднали въ плѣнъ съ 12 орж-
дия. Бързото напрѣждане на нашитѣ въ Македония ще
облекчи задачата ни тукъ. Наистина, жестоки боеве ни
прѣдстоятъ съ неприятеля, който упорито ще брани нж-
тищата за Нишъ. Но за края на тия боеве съмнѣние
по-вече не може да има.

Макаръ и да съмъ изморенъ, не ми се спи. Съ фе-
неръ въ ржка, прѣзъ бари и калове, добираме се до
палатката на подполковникъ Д-въ. И тукъ пакъ думата
е за нашето бждеще, за иднитѣ дни на България. Тукъ,
прѣдъ лицето на неприятеля, ние съ една мисль живѣемъ
съ едно желание замръкваме и осънваме. България трѣбва
да излѣзе честита отъ тая война и обновена за новъ жи-
вотъ. Войната ще ни освободи отъ заядливи съсѣ-
ди, ще ни даде широки прѣдѣли, велика България.
Но *вжтръ* тая България трѣбва да се благоустрои, въ
всички клѣнове на управлението. Имаме-ли налични сили
за това? — И дълго, до късна нощъ, ние мечтаемъ за свѣ-
тли дни на родината си...

Късно е вече. Тръбва да се приберемъ за спане. Дълга, опушена, мръсна стая, отдавна необитавана отъ живъ човѣкъ, замръжена отъ паяци, съ безброй полуживи мухи и дребни инсекти — това е нашата спалня. Подъ нея е конюшня, въ която сж навързани конетѣ отъ обоза на щаба. Прѣзъ цѣпнатинитѣ на пода се носятъ кълба отъ изпарения на оборния торъ. Воня и задухъ непоносими, задушливи. Седемъ души сме въ „спалнята“, единъ до другъ, приютени отъ непрогледната мъгла и студъ на влажната нощ. *A la guette comme à la guette.* Сѣ е по-добръ тукъ отъ външната влага и мъгла. Затворишъ очи, легналъ погрѣбъ, покритъ съ леко одѣяло, и чакашъ сънь. Въмѣсто сънь, мухи падатъ по лицето и ти неволно вдигнешъ ржка за отбрана. Студътъ те сковалъ на мѣсто и така, неподвиженъ, осъмнешъ съ изстрѣпнали нозѣ и ржцѣ. А тамъ въ окопитѣ, при буднитѣ отечествени стражи? О, боже, запази ги отъ нощния студъ и сквозень дъждъ, за да бждатъ утрѣ съ чиличени нозѣ и ржцѣ, да бждатъ стихия, ураганъ въ лицето на коравия врагъ! Дай имъ слънце, дай имъ сила, сгрѣй ги съ своя огънь нетлѣнь, за да изтраятъ въ борбата до край!...

Студъ и болки ме вдигатъ на кракъ. Навънъ — влага и мъгла. Нѣма-ли да се вдигне тоя тежкъ похлупакъ, който като плащаница е прѣмѣтнатъ надъ тоя сръбски край? Недалече се чува бързотечното буботение на планинска рѣка. Запжтвамъ се по склона на хълма и бързо се навалямъ къмъ рѣката. Тукъ, въ тоя долъ, лѣтъ е тъй приятно, срѣдъ шума на потока, блѣсъка на слънцето и пѣсенята на пойнитѣ птици! А сега нѣкакъ страшно, тжжно бучи горската усоя, при тжжната пѣсенъ на водата. Днешното утро е мрачно, безъ слънчевъ лжчъ, непривѣтливо, нерадостно; то задушва съ влага

и тежъкъ миризъ на умиращъ животъ... Нѣколко шепи студена вода разведряватъ натегналата мѣ глава и азъ се приготвямъ за животъ прѣзъ разсъмналия день.

Гордата „Вража-глава“ трѣбва днесъ да се окичи съ блѣсъка на стоманенитѣ орждия. Конетѣ, въ шесторни запряжки, напѣватъ гърди, теглятъ, затѣватъ, падатъ, а орждието, безъ лафетъ, се прѣмѣта и заваля надѣсно и налѣво, безъ да се отмѣсти крачка напѣдъ. Проклетъ пѣтъ! Планинскитъ хребетъ е стрѣменъ, каленъ, а трѣбва да се стигне до неговото теме. И стотина войници залавятъ теглячитѣ въ ржцѣ, по петнадесетъ—двадесетъ подъ редъ, едни отлѣво, други—вдѣсно, опѣватъ, повличатъ, изтеглятъ и бавно, но неспирно отмѣстватъ и отнисатъ орждията все по-нагорѣ и по-нагорѣ. Десетки други войници напиратъ и потикватъ отзадъ, стройно, по единъ викъ, по една заповѣдъ на батареиния командиръ: Хепъ хай! Хепъ хай! — И орждието се надига, отмѣства, до умора на войници и коне. Подпрѣсно съ камане задъ колелото, орждието чака нови усилия и новъ устремъ на коне и хора. И така—до върха на избраната позиция. Слѣдъ първото орждиѣ слѣдва второ, трето, четвърто цѣла батарея и т. н. до край. Цѣлъ день—една батарея е изкачена на Вража-глава. А трѣбва утрѣ и други день да се качатъ още двѣ, три,—цѣло отдѣление. На тѣхъ е надеждата ни да се изгони залегналия противникъ въ насрѣщния масивъ на Дрѣнова-глава и Модра-стѣна.

Заредиха се еднообразни дни на усилена работа по пѣтища, позиции и окопи. Настѣпленieto вдѣсно на 8-та и 6-та дивизии: върви бавно и трудно по сѣщитѣ причини, както и при насъ: лошо врѣме и мѣчна прѣсѣчена планинска мѣстность. Нашитѣ прѣдни вериги, обаче, постоянно залавятъ и ни водятъ всѣки день по десетина плѣнници. Тѣ биватъ подлагани на разпитъ и подъ стража се из-

пращатъ отвѣдъ Св. Никола. Днесъ имахъ случай да разпитамъ десетина такива злощастници. Младъ, невръстенъ момъкъ, едва навършилъ 17 години, дѣте по обноски и сили, отчаяно и тжно разказва, какъ е билъ грабнатъ отъ село съ много свои невръстни другари и отведенъ въ казармата за служба. Слѣдъ мѣсець той билъ пратенъ на фронта и трѣбвало да се бие, да стрѣля, колкото може, колкото знае и научилъ. И стрѣлялъ до първа сгода да се прѣдаде на нашитѣ прѣдни постове. Плачливо, уплашено, убито отъ умората на дълга, изнурителна война, това дѣте извикваше и съжалението, и гнѣва на всички. Сръбскитѣ управници вдигнали всичко на кракъ, за да обезславятъ накрай своята държава, своя народъ. Разкарвани по всички фронтове и краища на Сърбия, тѣзи нещастни дѣца идатъ днесъ отъ Албания, слѣдъ като били на Дунава, срѣщу австрийци и германци. Другъ плѣнникъ, офицеръ, низкъ, но здравъ и набитъ, съ бръснати мустаци, студентъ — инженеръ отъ Виенската академия, не жали, че падналъ въ плѣнъ. Той не прѣдвижда нищо добро за Сърбия и скърби за нейния разгромъ, който прѣдрича: Пашичъ и офицерската лига погубили Сърбия. Той не иска повече да се връща въ тая страна, отказва се отъ своята „отачбина“, и далечъ, прѣзъ океана, ще потърси начинъ за животъ, стига живъ да остане слѣдъ войната... Но колко още слѣпи, фанатизирани войници стоятъ насрѣща ни, готови да одушатъ България съ дваръста на ржката!

Врѣмето се малко изясни, мъглитѣ се вдигатъ, но пообѣдъ задуха студенъ вѣтъръ, и, вмѣсто мъгла, донесе дъждъ, а привечеръ — снѣгъ. Върхътъ Св. Никола внезапно побѣлѣ: снѣжно покривало забули горскитѣ върхове и облѣче въ зимна прѣмѣна рѣтлини и чукари. Въ селото е калъ и лапавица. Прѣзъ тия тъмни есенни дни, въ за-

тишието слѣдъ първия бой, друга мирна работа се върши задъ фронта. Нашата трапезария днесъ е прѣвърнатата на сѣдебна зала. Военниятъ полевн сѣдъ ще сѣди провинилитъ се прѣдъ закона и отечеството войници. Прѣзъ врѣме на война гжста утайка пада на общественото дѣно—тамъ, далечъ, задъ боевата линия, въ дълбокия тилъ; но нерѣдко лекъ смѣтъ замрѣзва и гладката повърхнина на войнишкото море по фронта. На боевия фронтъ тоя смѣтъ не се търпи, както утайката задъ фронта. Прѣдъ лицето на неприятеля всѣки трѣбва да застане съ вѣра въ борбата и упование въ своитъ сили и тия на отечеството. Колебливитъ и хитрецитъ разслабватъ чиличената стѣна, която трѣбва да се издигне прѣдъ врага.

Мургани лица, хлътнали очи, лѣниво движение, несигуренъ говоръ, блуждаещъ погледъ—това е обикновениятъ прѣстѣпенъ типъ—въ мирно врѣме и прѣзъ война. Изправени прѣдъ сѣда, тѣ всички признаватъ своята вина и молятъ за пощада. Пощада прѣдъ лицето на врага! Не, такава тукъ нѣма ни за чужди, ни за свои. Тукъ влада суровиятъ законъ на войната, който поваля всичко, което не е съ нея, за нея и въ нея. Когато отечеството е въ опасностъ, личното благо е безъ цѣна; егоистичното „азъ“ не бива да говори, да подсказва, да вълнува... Сѣдѣтъ е строгъ. Присѣдата е неумолима. Тя прави силно впечатление на присѣдстващитъ въ сѣдебната зала—„собата“ на селската кръчма въ Равно-буче—и вѣнъ отъ нея. Войницитъ се вълнуватъ, но не отъ строгостта на закона, а отъ прѣстѣжната замисълъ на войнишкия смѣтъ.

Една друга прѣстѣжна страсть широко цари непосредствено задъ боевия фронтъ. И за нея като че-ли нѣма лѣкъ. Законитъ на войната нѣкакъ затварятъ очи прѣдъ нея, отминаватъ я мълчеливо и дори — снизходително. Мародерство се казва тая дива, нечовѣшка страсть. Тя

е трижъ по-прѣстжпна, защото е станала занаятъ,— не нтия, които се биятъ и мратъ въ горещия бой: за тѣхъ нѣма врѣме да се нахранятъ дори спокойно, да се отморятъ отъ непрѣкъснатия ходъ и полетъ по върхове и чукари. Мародерствува тилътъ, ония, които идатъ слѣдъ побѣлителя и, наготово, въ обезлюдени градове и села, или въ изтрѣпналъ отъ уплаха домъ, намиратъ и врѣме, и сръжка да грабятъ, насилватъ и рушатъ. Тая прѣстжпна страсть не е само у насъ; тя цари еднакво, а, може би, по-силно, и у френци, и у нѣмци, и у руси... Днешната война ще заклейми човѣчеството съ позора на тия нечовѣшки инстинкти.

Дивизионниятъ генералъ е строгъ и суровъ въ своитѣ заповѣди за редъ и дисциплина въ тила. Сждътъ— и той е въ своята роля. Но войната е продѣнена бездна, отъ която, наредъ съ безсмъртното, хероичното, се надигатъ и пълзятъ низки и грѣстжпни страсти. И тѣ оставятъ най-страшнитѣ спомени отъ разорение и гибель прѣзъ войната.

Дългото прѣбивание въ Равно-буче, прѣдъ лицето на неприятеля, ни даде да видимъ много слабости на нашия тилъ. Нашиятъ транспортъ се движатъ бавно, несигурно, и често дивизията рискува да остане безъ хлѣбъ и фуражъ. Цѣлата система е виновна за това. Волтъ е търпеливо животно; но волската кола е примитивно сръдство за прѣвозъ. Колко горчила тровѣха душата на интенданта,— пѣргавъ и взискателенъ, до педантизъмъ, началникъ! Днесъ. Св. Никола е страховитъ, съ снѣжна буря и непроходимъ пжтъ. Никакъвъ транспортъ не може да мине прохода. Войскитѣ искатъ, чакатъ всичко отъ тилония транспортъ, а наоколо, наблизо, никждѣ другъ пжтъ, друго съобщение.

Пригответленията за новия бой сж привършени. Всички полкове сж по мѣстата, отдѣто щѣ започне шурмътъ и настѣпленieto. Цѣлата дивизионна артилерия е взела единъ дълъгъ фронтъ, отъ Примочище, на лѣвия ни флангъ, прѣзъ шосето, върховетъ на Вража-глава, Муселимъ-перчимъ, до Китка, на дѣсния флангъ. Повече отъ '80 орджия ще забълватъ утрѣ-другиденъ огънь, когато заповѣдта за боя се даде. Щабътъ на I армия бърза и иска нашето настѣпление, въ връзка съ завързалитѣ се боеве при Княжевецъ, вдѣсно отъ насъ. Днесъ е послѣдниятъ прѣгледъ, който генералътъ прави на войскитѣ. Прѣдъ неприятелския фронтъ полковетѣ посрѣщатъ и изпращатъ генерала съ несмълкващо ура, а това дразни противника, който досѣща, че е близъкъ часътъ за нова срѣща, гърди съ гърди. И нѣколко снаряди запищаватъ надъ насъ и надъ генералската свита. Потрайте! още день—и ние ще приемемъ вашитѣ топовни поздрави, но на тѣхъ ние ще отвърнемъ съ грѣма и мълнията на народната стихия.

Надалечъ отъ насъ се пукатъ неприятелски гранати и шрапнели. Нѣколко телефонисти се смѣятъ и шегуватъ съ тѣхъ. Ала смъртта е невѣрница. Тя дебне жертвитѣ си и ги взема, когато никой я не очаква... Новъ шрапнеденъ лукотъ сепва безгрижнитѣ момчета: телефонистътъ Т. е тежко раненъ въ главата и скоро безъ болка, безъ мъки, склопи завинаги очи... Генералътъ го цѣлуна по челото... и ние снемемъ шапки прѣдъ служителя на дълга.

Горѣ, по върховетѣ, при нашитѣ войски, е свѣтло, слънчево врѣме. Чистъ, кристално-прозраченъ въздухъ, съ горска свѣжестъ и есененъ хладъ, надува гърдитѣ и дишането е деко-леко. Гледката къмъ Бабинъ-збъ и Митжора е плѣнително красива. Слънцето обагря съ коси зари бѣлоснѣжнитѣ збери на върховетѣ, очистени отъ

мъглитѣ, които тъй дълго ги скриваха отъ насъ, отъ нашия взоръ. По тѣхнитѣ склонове и падѣни мека тъмно-лилякова мараня леко, едва уловимо, очъртава низинитѣ и скатоветѣ на планинскитѣ хълбоци и бедра. А задъ насъ Св. Никола, Орловъ-камъкъ, Дебели-ридъ, — всички потънали въ мъгла, забулени, невидими. Долу, въ Равни-долъ, сѣкашъ, кипящо море навдига кълба отъ димъ и пара, която се носи и вие надъ Равно-буче, чакъ до село Яна. — Пълентъ контрастъ на ясното, безоблачно небе надъ Вража-глава и Муселимъ-перчимъ.

По късна вечеръ се връщаме долу, при щабния бивакъ. Край потъналитѣ въ мъгла палатки се виятъ свѣтло-червени езици на буйни огньове. Човѣшки силуети, феерично освѣтени, се мъркатъ край тѣхъ, надвѣсени надъ пламтящи главни и буйна жерава. Окоето се вира въ пепелявия фонъ на вечерната мрачина и дълго се любува на двѣтѣ стихии — огънь и тъма..

VI.

12 октомври 1915 г.

Осъваме съ студень, пърливъ вѣтъръ, който навѣва ситень като роса дъждъ; къмъ обѣдъ хвърчатъ вече въ въздуха лекитѣ кристални снѣжинки на първия снѣгъ.

По върховетѣ снѣжната буря е силна и снѣгътъ е засипалъ горскитѣ върхари и поляни. Въ това бурливо врѣме, когато снѣжната виялица е стихийна и страшна по планинскитѣ върхове, нѣколко войници, натоварени отъ интендантството съ бързи покупки, трѣбва да минатъ Св. Никола — назадъ въ България. Не остава врѣме да ги жалимъ и мислимъ, защото по обѣдъ щабътъ на дивизията разпорежда за бой утрѣ въ тъмни зори. Единъ бой, който дълго се приготвява, но който много ни безпокои, поради особено силнитѣ позиции на неприятеля. Набързо прибираме всичко, оседлаваме конетѣ и чакаме заповѣдъ за качване. Какъ мъчителни сж тия часове и минути на очакване! — Е, ще тръгваме, най-сетнѣ, обръща се къмъ мене моятъ другаръ Т. — Ще вървимъ, а сѣ-таки тръгването закъснява. Трѣбва късно, привечерь, да замине щабътъ за позицитѣ, скритѣ въ ношната тъма отъ очитѣ на неприятеля. Заповѣдта за утрѣшното нападение се пази въ тайна; тя е отнесена въ полковетѣ съ нарочни пратеници. Къмъ 5 ч. слѣдъ обѣдъ тръгваме. Генералътъ е свилъ вежди и вперилъ очи въ отсрѣщнитѣ върхове, по които утрѣ смъртта ще простре нашироко крилѣ. Цѣла дивизия ще настѣпи и трѣбва, съ каквито и да било жъртви, да овладѣе Дрѣнова-глава и Модра-стѣна. Чувствата, които

ни вълнуватъ, нѣматъ равни на себе си въ миналитѣ дни. Конетѣ летятъ и ние не се усѣщаме, кога сме стигнали селото Яна. Отсѣдаме за малка почивка на конетѣ, потънали въ потъ и облаци отъ пара. Селото Яна е спотаено въ дола, подъ самия върхъ Вража-глава. Скотовѣдно селце, обезлюдено, съ запусѣли домове. По калнитѣ улици еж разхвърлени стѣпкани и разбити домашни вещи, всѣ-какъвъ видъ; вратитѣ зѣятъ зловѣщо, кѣшитѣ — нѣми, мълчеливи, като че ли тукъ живи хора не сж живѣли. По малката селска рѣка плуватъ пчелни кошери, освободени отъ тѣхния скѣпъ влогъ, празни качета отъ сирене, туршия и други остатъци, напомнящи бѣснунването на войната. И сѣрби, и наши сж тѣршували и не оставили нищо, което може да съблзани или задоволи нѣкаква нужда. Но кой мисли днесъ за това? Ние сме съ чувства и мисли само за утрѣшния день. Ние искаме побѣда надъ врага и въ тоя моментъ не важи за насъ цѣната, на която ще я изтрѣгнемъ отъ него.

— Възседни! — И ние въ мигъ сме на конетѣ. Но отъ тукъ, прѣзъ набързо построения надъ планинска буйна рѣка мостъ, започва ужасно стрѣмниятъ и разкалянъ пѣтъ, прѣвенъ отъ нашитѣ пионери за позициитѣ горѣ на Вража-глава и Муселимъ-перчимъ. Конетѣ едвамъ крачатъ изъ гѣстата лѣпкава калъ, често спиратъ съ залѣпнали о земя крака и, треперейки, съ голѣми усилия се освобождаватъ и ни понисатъ ъакъ нагорѣ. Вечеренъ сдрачъ се спуска по планинскитѣ хребети и ние мълчеливо въ дрезгавината на настѣпилата нощъ, възлизаме по стрѣмнинитѣ. Конетѣ прѣхтятъ и дишатъ тежко, до задушване. Да спремъ за почивка — не можемъ. Трѣбва да вървимъ непрѣстанно и на опрѣдѣлено врѣме да бждемъ на наблюдателния постъ. Моятъ другаръ се плаши — конѣтъ му е слабъ, ще остане по пѣтя, едвамъ

дишайки отъ умора. А шабътъ е вече отминалъ далечъ напредъ и не се види въ мрачината, затуленъ изъ нѣкоя кривини. Можемъ да се заблудимъ изъ обширния планински масивъ, съ безброй падини, възвишения, гори, поляни и ущелия. Още малко — и опаснитъ стръмнини се свършватъ. Излизаме на открити полянки, по седловината на върха. Ясенъ мѣсецъ изплува надъ хоризонта и залъ съ мека, блѣдна свѣтлина околнитъ върхове и склонове. Свободно въздъхваме, ясно виждайки недалечъ отъ насъ силуета на дивизионния генералъ, н-ка шаба на дивизията, офицери и ординарци, отминали напредъ. Но друга опасностъ ни заставя да се разрѣдимъ наново и бързо да отминемъ открититъ за очитъ на неприятеля мѣста. Ние вървимъ по открита рѣтлинка, на която бодърствуващиятъ неприятелъ би могълъ да зърне очертанитъ силуети на хора и коне и по нашето движение да заключи за прѣдстоящото настѣпление. По-нагорѣ, къмъ върха, дѣто е нашиятъ наблюдателенъ постъ, опасността да бждемъ открити отъ неприятеля, при лунната свѣтлина на ялната нощъ, става по-голѣма. Отсѣдаме конетъ задъ единъ малкъ склонъ и пѣшкомъ, по стръмния скатъ на едно плоско възвишение, излизаме на открития за цѣлата околностъ връхъ. Тукъ отрано е приготвенъ салашъ въ една малка падина, далечъ отъ лѣтната колиба на една бачия. Застанали по двама-трима, скрити подъ билото на върха, по нанадолището на единъ скатъ, въ широкитъ брѣзди на новонаправенъ пѣтъ, който извежда горѣ, на наблюдателния пунктъ, оглеждаме околността и не можемъ да се нагледаме на дивната картина. Тукъ царува другъ миръ. Нѣма и поменъ отъ снѣжнитъ вѣялици на св. Никола и Равно-буче. Нощта е топла, почти лѣтна. Горска свѣжестъ и зеленина на тънки буки е надолу, изъ урвитъ, и висока, сочна трѣва — по равнището. Но ни стада, ни па-

стири—изъ тоя тѣй хубавъ планински кѣтъ. Миналитѣ бури прѣзъ боеветѣ на 2 и 5 октомври сж пропѣдили всички живо далечъ задъ срѣбския фронтъ. Подъ насъ дълбоки срѣбски окопи опасватъ цѣлия склонъ на горското възвишение, обърнати къмъ нашитѣ настѣпващи тукъ по-рано дружини. Окопитѣ сега сж праздни и мълчеливи, съ слаби слѣди отъ залегнали по-рано въ тѣхъ бойци. Сърбитѣ отстѣпиха Вража-глава отъ страхъ да бждатъ обходени, силно изложени на артилерийския ни огънь отъ Китка. Но тѣхнитѣ позиции тукъ сж били силни и изглежда, че тѣ нѣкакъ прибѣрзано сж ги опразнили и напуснали. Не ни сдържа подъ билото на хребета и ние се запѣтваме за открития върхъ. И ето—ние сме лице срѣщу лице съ неприятеля. Пъленъ, голѣмъ мѣсець плува по ведро, синѣо небе и залива съ сребристі лъчи цѣлия край. Нощта става се по-ясна и по-свѣтла. Това ни помага да обхванемъ и обозремъ неприятелския фронтъ по цѣлото му протежение отъ Бабинъ—зжбъ, прѣзъ Дрѣнова-глава и Модра-стѣна, до Маджарица. Въ неприятелския станъ е тихо, гробно безмълвие, никакво движение, никаква свѣтлина, или другъ признакъ на животь. Влѣво отъ насъ страховито се издига ярко освѣтениятъ отъ мѣсеца силуетъ на Бабинъ-зжбъ, съ неговитѣ зжбери и високи отвѣсни скали и падини. Отъ врѣме на врѣме пухливи, малки бѣли облачета забулватъ челото на върха, скоро отминаватъ нататакъ и Бабинъ-зжбъ наново грозно и зловѣщо разголва плѣщитѣ си, покрити феерично съ тънка бисерно-свѣтла снѣжна одѣжда. Още по-далечъ, задъ Бабинъ-зжбъ, се очъртава силуета на бѣлоглавия Миджоръ, а близо прѣдъ насъ се издига лѣсистиятъ масивъ на Дрѣнова-глава—второ Султанъ-тепе, грамаденъ масивъ, добръ укрѣпенъ, съ гжста редица телени мрѣжи и дълбоки окопи по всички склонове. Дрѣнова-глава се прѣ-

прѣчва срѣдъ дефилето, по пѣтя за Нишъ, който затваря, спирайки всѣко настѣпление отъ изтокъ. Тукъ е засадналъ упоритиятъ неприятель въ съставъ не по-малко отъ 5 пѣхотни полка и нѣколко батареи, и отъ тукъ ще отбранява прохода за къмъ Нишъ. Вдѣсно отъ Дрѣнова-глава, прѣзъ малката падина на Дрѣновъ-долъ, се издига гребена на стрѣмния високъ хребетъ, дълъгъ 5—6 клм. нарѣченъ Модра-стѣна. Името е сполучливо. Сини скали, съ рѣдки шубраци и храсти, стрѣмно спускащи се къмъ Тимокъ, съ значително дълъгъ фронтъ къмъ насъ, правягъ позицията страшна и непристъпна. Когато настѣпилата откъмъ Бѣлоградчикъ III армия, прѣзъ между-съюзническата война, трѣбваше да дебушира къмъ Нишъ прѣзъ сѣщия тоя пѣтъ, нашитѣ полкове сж прѣтърпѣли значителни загуби и дали тежки жертви. Сега ни се налага грижливо подготвено настѣпление, съ фланговъ бой и обходни маневри. Оперативниятъ планъ на щаба е умѣло изработенъ и никой се несъмнява въ неговата резултатностъ. Успѣшно завършенитѣ по-рано операции съ завземането на Глоговица, Китка и Вража-глава ни обезпечаватъ свобода на дѣйствие къмъ лѣвия срѣбски флангъ. Тукъ е пратенъ за далеченъ обходъ 34 полкъ, който ще ни свърже сжщеврѣмено съ дѣйствуващата вдѣсно отъ насъ, къмъ Княжевецъ, 8 дивизия. Съ извѣстна охрана на нашия лѣвъ флангъ откъмъ Габинъ-зжбъ, ние сме готови за настѣпателния бой.

Наблюдателниятъ постъ е направенъ на най-високия носъ на Вража-глава, надвисналъ надъ с. Балта-бериловица; селото е скрито долу и невидимо за насъ. Много е лично мѣстото на поста, изложено на очитѣ и огня на неприятеля. Набързо прѣзъ нощта пионеритѣ приготвятъ още единъ постъ. Вдѣсно отъ насъ, на сѣверния скатъ на едно възвишение, невидими отъ неприятеля, сж бивацитѣ на една наша бригада и нѣколко бата-

реи. Влѣво — далечъ къмъ Примочище — сж бивацитѣ на друга бригада. Утрѣ въ тъмни зори полковетѣ трѣбва да се спуснатъ надолу къмъ политѣ на отсрѣщния масивъ. Сега отдалечъ бивацитѣ изглеждатъ въ нощта като нѣкаква фантазмагория: безброй огньове, извили треперливи езици до възбогъ, освѣтляватъ горскитѣ рѣтлини и се оглеждатъ въ бездѣнния сводъ на ясното небе. Пламъцитѣ ту загасватъ и замѣждукватъ съ злато-жълта евътлина, ту наново се разгарятъ и заливатъ съ червеникаво-искряща заревъ ближнитѣ горски туфи и войници. Остриятъ екъ отъ ударнтѣ на брадва отекне нѣйдѣ изъ гората и замре въ тайнствеността на тихата ясна нощъ. Малко-помалко, обаче, огньоветѣ загасватъ и късно прѣзъ нощта въ нашия станъ настѣпва грозна тишина. Войницитѣ спятъ. Тѣ виждатъ на сънь дѣцата си, женитѣ си, майкитѣ си, и почти никой не прѣдугажда косата на смъртта прѣзъ утрѣшния день. Колцина отъ тѣхъ спятъ сѣтния си сънь, послѣдната нощъ на своя животъ, изгасването на който прѣдчувствова нѣкой ближенъ тамъ далече, въ родния край . . .

Застанали по билото на върха, взираме се на всички страни да доловимъ невидимото, неизвѣстното. Нощниятъ хладъ освѣжава ясната мълчелива нощъ, свѣтла като день, гали душата съ неземна благодѣ и тайнствено нашепва за мистичното, неуловимото въ божия свѣтъ, пълень съ толкова прѣлестъ и щастие, колкото — съ ужасъ и страховити дни . . .

Не ни се спи, но сѣ трѣбва да си отпочинемъ, за да бждемъ утрѣ рано на кракъ. Полегнали връзъ сѣното, край буенъ огънь въ горската колиба, изпиваме по чаша чай и хапваме кжсъ студено, варено месо. Идилія — прѣдъ боѣ! Ние се вълнуваме, но се-пакъ не прѣдусѣщаме ужаситѣ на утрѣшния бой. Спорътъ продължава до късно за масиране на артилерийския огънь. А огънятъ прѣдъ насъ до

гаря, пупекътъ въ колибата почти ни задушва и люти на очитѣ, които неволно се затварятъ за сънь.

Въ 4 часа сутринъта сме на наблюдателния постъ. Нощта е сѣ тъй свѣтла, тиха. Мѣсецътъ, високо надъ хоризонта, гасне бавно подъ утрѣнната зора на настѣпващия день. Внезапно, далечъ къмъ дѣсния флангъ на неприятелскитѣ позиции, се развѣся продължително ура. Вслушваме се къмъ тоя крикъ и долавяме устрема на единъ отъ нашитѣ полкове, който, слѣзълъ отъ върховетѣ, приближилъ неприятелскитѣ прѣдни позиции и се хвърлилъ на ножъ къмъ врага. Несмѣлкващо ура олушава горскитѣ усои и падини и ту замлъкне, ту буйно наново се подеме. Боятъ е започнатъ.

Шумъ и смущение въ неприятелския станъ. Сърбитѣ ни чакатъ вече толкова врѣме на тази позиция, но се пакъ тѣ сж изненадани отъ внезапно то настѣпление. Тѣ се опомнятъ и не слѣдъ много врѣме се издигатъ високо въ небето цвѣтни сигнални ракети по цѣлия сръбски фронтъ. Нѣщо запалено по крайния хълбокъ на Дрѣнова-глава издига пламъкъ до небето, а пушеченъ изстрѣлъ още не се чуе. Сърбитѣ мълчатъ. Една отъ нашитѣ батареи, вдѣсно отъ насъ, дава първия топовенъ изстрѣлъ. Слѣдъ него слѣдва втори, трети и скоро цѣлата околностъ се оглася и тресе отъ топовни гърмежи. Гребенитѣ и скатовѣтъ на Дрѣнова-глава и Модра-стѣна се посипватъ съ шрапнелни кандила. За мигъ свѣтне взривътъ на шрапнела, чуе се топовенъ гръмъ и бѣли пухливи облачета се настелятъ надъ неприятелскитѣ окопи. Долу, въ политѣ на Дрѣнова-глава, пушечниятъ огънь закипява. Сърбитѣ откриватъ убийственъ огънь, залегнали въ дълбоки окопи, а нашитѣ полкове въ центъра и надѣсния ни флангъ настѣпватъ стремително, мълчеливо. Понѣкога огънятъ е тъй бързъ и оглушителенъ, че, сѣкашъ,

слѣдъ мигъ ще стане нѣщо страшно, поразително за една отъ странитѣ. И огънятъ пакъ отслабва, намалява, войскитѣ се дигатъ напредъ и залѣгатъ за нова стрѣлба, новъ гърмежъ. Пушечниятъ огънь се слива съ оржедейнитѣ изстрѣли на полската и планинска артилерия и адски тънежъ огласява цѣлата планинска околностъ и низкото дефиле прѣвъ неприятелската позиция. Огънятъ е убийственъ и непрекъснатъ, безъ почивка. Смъртта коси и съ стотици българи и сърби гинатъ по скатовеѣ на планината. Къмъ 7 часа сутринта първитѣ окопи на неприятеля сж взети. Пушечниятъ огънь намалява, но артилерийскитъ е въ своя разгаръ. Нашитѣ батареи търсятъ неприятелскитѣ и—обратно. Често сръбскитѣ шрапнели и фугасни гранати падатъ близо край насъ, а нашитѣ намиратъ сръбекитѣ оржедия и ги заставятъ да млъкнатъ. Едни отъ тѣхъ се мѣстятъ, други двѣ намѣрихме по-късно разрушени отъ нашия точенъ огънь. Избита бѣ цѣлата прислуга, съ батареиния командиръ, погребени до самия окопъ, съ дървени кръстове надъ купчина прѣстъ... Очевидно, нашата артилерия, многобройна, взе върхъ надъ неприятелската, която, въ съставъ не по-малко отъ 6 батареи, стрѣля рѣдко и несполучливо. Но за туй пъкъ пушечниятъ сръбски огънь е ураганенъ. Ала нашитѣ полкове не знаятъ прѣчки въ своя устремъ. На дѣсното наше крило 58 полкъ е напредналъ и залегналъ близо до селото Балта-Бериловица. Това смущава много неприятеля и той отчаеносе съпротивява. 17 полкъ се покачилъ по западния склонъ на Дрѣнова-глава, а 4 полкъ е още долѣ, въ подножието на гребена. Къмъ него е насоченъ убийственъ огънь и той стои залегналъ въ низинитѣ прѣдъ сръбскитѣ окопи. Третата бригада прави далеченъ обходъ на Модра-стѣна и нѣйната намѣса ще се почувствова утрѣ, въ продължението на боя. Слѣдъ 6 часа непрекъснатъ адски огънь, къмъ обѣдъ боя замира, за малка от-

мора. Зловѣщо затишие. Но нашата артилерия скоро започва пакъ. Тя събира често огъня си въ дадена плоскостъ и сѣе смъртъ и разрушение. Неприятелътъ, очевидно, изпразва обстрелванитѣ позиции, но, залегналъ на други редъ окопи, открива убийственъ огънь срѣщу настѣпилитѣ къмъ него наши вериги отъ 4 и 58 полкове. Късно сл. обѣдъ 57 полкъ е миналъ р. Тимокъ и се спуща по далечни склонове къмъ Модра-стѣна. 34 полкъ се ангажирва тоже въ лютъ бой и напада далечния лѣви сръбски флангъ. Боятъ наново се разгаря по цѣлия фронтъ. Високо по склоноветѣ на Дрѣнова-глава и близо до теленитѣ мрѣжи на неприятеля се е спрѣлъ 17 полкъ. Той е злѣ изложенъ на неприятелския артилерийски огънь отъ върховетѣ 989 и 958. Неговиятъ командиръ е самъ срѣдъ войницитѣ, дига ближната рота на атака, но скоро ротата остава безъ водачъ убитъ е послѣдниятъ офицеръ. Полковникъ Павловъ прѣдприема самъ разузнаване, за да настѣпи въ атака къмъ върха 958, но скоро пада тежко раненъ. Задъ теленитѣ мрѣжи сърбитѣ хвърлятъ ржчни бомби, които трѣщятъ зловѣщо и се пукатъ съ оглушителенъ грѣмъ. Картечницитѣ тракатъ непрѣкъснато и косятъ привдигналитѣ се за настѣпление вериги на 4 и 17 полкове. Четвърти полкъ е изложенъ на кръстосанъ огънь отъ върха 958 и фронта, но още се държи до самитѣ телени мрѣжи на неприятеля. Генералътъ е на телефона. Той заповѣдва атака на всички полкове и овладѣване на планинския масивъ. Сръбската артилерия млъква за моментъ и нашата насочва огъня си къмъ сръбскитѣ окопи, близо до които сж залегнали нашитѣ прѣдни вериги. Трепетни моменти. Настѣпва затишие прѣдъ буря. Полковетѣ поематъ сѣтни сили за шурмъ. Сръбскитѣ окопи сж дълбоки два метра, съ бойници, покрити съ чимъ и запазени отъ шрапнелния огънь. Но нашитѣ започватъ да стрѣлятъ съ фугасни гранати, които причиняватъ грозни опу-

стошения. Бригадният командиръ, полковникъ Круневъ, съобщава, че той ще извърши атаката пръвъ нощта, за да прѣдодолѣе пол-лесно теленитѣ црѣгради. Боятъ поутихва съ падането на нощта и двѣтъ страни заставатъ уморени, една срѣщу друга, лице съ лице. Трѣбва да признаемъ: сърбитѣ сж достойни противници на българския войникъ.

Всички сме съ вѣра въ близката побѣда. Въ 8 часа вечерята адскиятъ пукотъ и тътнежъ на пушечния и орждеенъ огънь започва наново, стихийно. Атаката е прѣдприета. Но сърбитѣ бодърствуватъ и съ ржчни бомби, картеченъ и пушеченъ огънь сѣятъ смъртъ срѣдъ нашитѣ редове. Неприятельтъ хвърля своитѣ поддържки въ боя, който става лютъ и съ колебливи успѣхи за двѣтъ страни. Сърбитѣ се опитватъ да контраатакуватъ, но нашитѣ ги отхвърлятъ съ тежки загуби и повръщатъ въ дълбокитѣ имъ окопи.

Петнайсетъ часа непрѣкъснатъ бой!

Цѣла нощъ артилерията стрѣля. Призори огънятъ стихва и двѣтъ вражески страни, оттеглени на първитѣ си позиции, се смълчаватъ. Вѣроятно, устройватъ се за новъ скорошенъ бой. Настѣпилиятъ день държи въ тревога и двѣтъ страни, прѣднитѣ постове на които се взаимно и непрѣкъснато обстрѣлватъ, безъ никакви настѣпателни движения. Приве черъ сърбитѣ откриватъ честъ пушеченъ огънь, а късно прѣвъ нощта се опитватъ да настѣпятъ срѣщу 34 полкъ, който, прѣдизвѣстенъ, очаква врага. Той посрѣща неприятеля съ убийственъ огънь и ржчни бомби, които за пръвъ пжтъ нашитѣ турятъ въ дѣйствие. Ефектътъ е поразителенъ. Съ страшни загуби сърбитѣ се оттеглятъ назадъ, въ дълбокитѣ окопи по върха на Дрѣнова-глава. Дали тая атака на сърбитѣ не бѣ отстѣпателна маневра? защото, слѣдъ нейното отбиване, ние имаме несъмнѣни данни за общо сръбско отстѣпление. Къмъ това допринесе много обходното

движение на 34 и 58 полкове, което внесе смущение въ сръбския лагеръ. 34 полкъ се явява въ тилъ и флангъ на сърбитѣ къмъ Княжевецъ, кждѣто 8 дивизия е настѣпила, и ускорява съ явяването си падането на града. Бързо слѣдъ това 34 полкъ се завръща къмъ нашия дѣсенъ флангъ. Неговото появяване отвѣдъ Тимокъ, по склоноветѣ на планинския хребетъ Маджарица, изненадва сърбитѣ подъ Модра-стѣна. Неприятельтъ се бие ожесточено, но рискува да бжде отрѣзанъ въ своя тилъ. 58 полкъ се е тоже впилъ въ дѣсния хълбокъ на Дрѣнова-глава; напразно прѣзъ нощъта и на другия дѣнь сърбитѣ се опитватъ да го измѣстятъ отъ заетитѣ позиции. Цѣла нощъ и цѣлъ дѣнь тѣ се гърчатъ по нападнатия отъ всички страни масивъ. Най-сетнѣ, съзнавайки безизходността на положението си, късно прѣзъ нощъта на 12 октомври сърбитѣ започватъ своето отстъпление. Напрѣдналитѣ наши части тая нощъ констатирватъ изпразването на сръбскитѣ позиции, които падналата мъгла е закрила и защитила отъ прѣслѣждане. Настѣпилитѣ полкове прѣзъ дѣня на 13 октомври бързо заематъ цѣлия масивъ на Дрѣнова-глава и Модра-стѣна. Вечерьта буйни огньове оповѣстиха по върховетѣ и склоноветѣ на планината падането на непристѣпнитѣ и страшни сръбски позиции.

Побѣда! По цѣлия западенъ фронтъ побѣда! Тая дума се носи като вихъръ по цѣлия станъ и е на устата на всички; тя се чете въ блѣсъка на очитѣ, въ купнежа на сърдцето; тя се носи въ чистия лазуръ на небето и достига до огненитѣ зари на слънчевия свѣтликъ. Побѣда! Неготинъ, Зайчеръ, Княжевецъ сж паднали подъ ударитѣ на 6 и 8 дивизии, дѣйствуващи вдѣсно отъ насъ. Отъ Дунава до долното течение на Тимокъ сърбитѣ сж разбити и подъ напора на тритѣ наши дивизии, за да не скжсатъ връзката по вътрѣшния си фронтъ, започватъ общо отстъп-

ление къмъ Нишъ. Отъ сѣверъ новинитѣ сж тоже добри: по двата брѣга на Морава сѣрбитѣ сж разбити и опразнили Лапово, Крагуевецъ, Александровецъ и Свиленецъ. Връзката между съюзнишкитѣ войски отѣ сѣверъ и нашитѣ отъ западъ е близка, прѣдстояща. Сърдцата се свиватъ и биятъ тревожно-радостно, очитѣ блѣскаатъ: сломяването на единъ врагъ, който тѣй много ни душеше и гнетеше, е очевидно, близко... А съ това и нашето обединение се сбжда, осжществява се една национална мечта.

Полковетѣ отминаватъ напрѣдъ изъ дефилето, по надвисналитѣ отъ двѣтѣ му страни планински чукари, по стжпкитѣ на отстжпилия неприятель. Но тамъ назадъ, въ Равно-буче, е адтъ на войната. Задъ боевия фронтъ, непосредствено слѣдъ боя, въ полскитѣ лазарети картината е грозна, страховита. Боятъ се прѣживѣва почти безчувствено. Но задъ него воплитѣ и мжкитѣ на раненитѣ и умирашитѣ сж по-страшни, отколкото трепета подъ шрапнелния и пушеченъ огнь. Тукъ виждате войната не въ тържественя маршъ на войскитѣ, подъ звука на музикитѣ и барабана, съ развѣти знамена и свѣтнали лица и очи, а —въ истинското ѣ изражение—въ кръвта, страданията и смъртта (Толстой, Севастополь.)

Още въ ранното утро на първия день отъ боя раненитѣ започватъ да се стичатъ къмъ прѣввръзочнитѣ пунктове и отъ тамъ—къмъ дивизионнитѣ лазарети. Тѣ идатъ сами изъ калния пжтъ, а тежко раненитѣ снѣматъ на носилки. Привечеръ на 10 октомври тѣхното число е значително; сутринта на 11-и широката поляна прѣдъ лазарета е покрита отъ лежащи и стениящи, които чакатъ редъ за прѣвръзка. Леко раненитѣ сж насѣдали край огньовете и разказватъ за боя, смѣятъ се и се радватъ, че сж изпълнили дълга си и останали живи. Редомъ до тѣхъ сж тежко

раненитѣ. Едни отъ тѣхъ сж въ болничнитѣ палатки, а други—на носилки, чакатъ тоже редъ за помощъ въ прѣддверието на прѣвѣрзочната палатка. На одного колѣното строшено; на други увиснала ржката, безчувствена, раздробена; до него се гърчи въ прѣдсмъртни мжки раненъ въ корема старъ войникъ, който тжпо гледа и не вижда нищо, съ блѣдомургаво лице и замрѣжени очи; четвърти се сърди, че още не е прѣвѣрзана раната му на гърдитѣ, пронизани на двѣ мѣста; на пети очитѣ сж прѣвѣрзани още отъ пункта, цѣлото му лице е обгорѣло, устата—подути: раненъ е отъ взрива на ржчна бомба. . . Тълпата отъ ранени става сѣ по-многобройна, нервнo-възбудена, викайки за помощъ; а прѣвѣрзкитѣ отиватъ бавно, защото работятъ само двама лѣкари и нѣколко санитарни подофицери. По-късно ме срѣща началникътъ на лазарета, грохналъ отъ умора, не спалъ и работилъ непрѣкъснато два деня и двѣ нощи, отчаенъ отъ бавната експедиция на раненитѣ.—Ще залудѣя, ми казва; а жлитѣ на устата му се свиватъ нервнo и въ очитѣ му блѣщятъ сълзи.—Не мога повече! А всички искатъ помощъ, и трѣбва да имъ се даде! И колцина иматъ нужда не само отъ прѣвѣрзка, но и отъ бърза операция, или отъ по-грижливо изслѣждане на раната!—Окуражавамъ доктора, който съ свито сърдце се завръща наново въ прѣвѣрзочната палатка.

А тамъ въ единъ жгълъ е вече издѣхналъ капитанъ Н-въ. Неговиятъ ординарецъ го покрилъ съ домашна завивка, надъ главата му поставилъ букетъ отъ увѣхнали цвѣтя—сжщитѣ, които жената и дѣцата му поднесли и дали на раздѣла съ тѣхъ... Горкитѣ цвѣтя!—съ клюмнали челца и овѣхнали листа тѣ трогателно красятъ смъртното легло на героя. Азъ не издържамъ гледката и отминавамъ нататакъ, къмъ другитѣ ранени.

Ударенъ въ главата отъ шрапнеленъ куршумъ, занесенъ въ несвѣсть, лежи на носилка младъ интеллигентенъ войникъ. Раната е очистена, но ефектътъ е подъ счупения черепъ и помощта на лѣкаря е съмнителна.

Обръщамъ се къмъ близкото легло на единъ постоянно стениящъ, срѣдна възраст, който се гърчи и охка: раненъ е злѣ на двѣ мѣста: въ слабинитѣ и корема. Какъ ще бжде прѣхвърленъ прѣзъ Св. Никола тоя нещастникъ, който иска бърза помощъ и спокойно лежене?

Въ лазарета не се правятъ никакви операции. За това сж приготвени болници назадъ, въ тила. Но тѣ сж тѣй далечъ!

Съ раздробенъ кракъ, завитъ съ шинелъ, лежи на носилка старши подофицеръ. Той знае опасната си рана, но е тихъ, съ спокоенъ погледъ и сериозно изражение на лицето. Болкитѣ отъврѣме на врѣме сбрѣчкватълицето му, той затвори очи и слѣдъ малко пакъ равнодушно загледа околната тѣпла отъ страдалци.

Раненитѣ сж многобройни. Боятъ бѣ жестокъ и горещъ. Отъ нѣкои дружини сж излѣзли изъ строя повечѣ отъ 200 души.

Дивизиониятъ генералъ ме повръща назадъ, къмъ лазарета. Иска самъ да посѣти героитѣ и имъ раздаде цигари и тютюнъ.

—Ще отмѣстимъ за васъ, момчета!—се обръща генералтъ къмъ раненитѣ. Вие изпълнихте най-свѣдия си дългъ—дълга къмъ отечеството. То нѣма да забрави вашия подвигъ. Ще се гордѣе съ васъ, а вие—съ велика България! Търпение и куражъ!

Войницитѣ сж трогнати до сълзи.

Излизаме отъ лазарета мълчаливи, но горди и съ възбунена душа.

Така народитѣ творятъ своитѣ велики дѣла.

VII

18 октомври 1915 г.

Свършихасе, най-сетнѣ, днитѣ на дългото и тягостно прѣживяване въ Равно-буче. Цѣли десетъ деня въ тая адска дупка, срѣдъ мъгла, студъ, дъждъ и каль невѣобразима! Щастливиятъ изходъ на боя заличи тегловнитѣ спомени и ние наново, съ радостни чувства и подемя, тръгваме по петитѣ на неприятеля.

Въ ранно утро сме на пжтъ. Планинскитѣ върхове и рѣтлини страховито ни оглеждатъ и съ наведени чела мълчеливо струватъ пжтъ на побѣдителя да отmine. Шосето се вне като змяя около горскитѣ стрѣмнини, по брѣга на планинската рѣка, мжтна и бързотечна. Ето, тукъ, на десетина метра отъ пжтя, въ хълбока на Вража-глава, е била цѣла наша батарея. Тя е громила неприятеля и, постоянно търсена отъ него, храбро е устояла на своята позиция. Шосето е осѣяно съ сръбски снаряди, които сж бранили входа въ село Балта-бериловица. Напразно! Тукъ нашитѣ сж показали чудеса отъ храбростъ и пълзешкомъ, постепенно сж настѣпвали и изгонвали сѣрбитѣ отъ удобни позиции.

При входа на селото купчина санитарни се събрали около единъ трупъ, завитъ съ войнишки шинелъ. По тѣхнитѣ лица не се чете скърбъ, а нѣкакъ весело, дяволито ни поглеждатъ и навеждатъ глава. Не ни бѣ мжчно да отгатнемъ скоро войнишката игра: мъртвецътъ бѣ голѣмъ сръбски шопаръ, застрѣлянъ—не въ боя—отъ тия, които чакатъ отминаването на войскитѣ, за да се прѣдадатъ на работа. . .

Балта-бериловица е голѣмо село, съ полицейски участъкъ, съ хубави, богати кжщи и бахчи. Селото е праздно, безъ жива душа. Прѣдъ селото е имало масивенъ, хубавъ административенъ домъ, отъ който днесъ стърчатъ само нѣколко бѣли стѣни, срѣдъ купъ отъ развалини—слѣди отъ миналата война. Всички други сгради сж запазени, непожтнати. Минаваме прѣзъ селото и поемаме пжтя прѣзъ красива плодородна котловина, къмъ селата Иново и Кална. Ние сме въ подножието на Дрѣнова-глава, дѣто три дни кипѣ лють бой. Непогребани трупове — наши и сърби — затулени задъ храсти и бурени, спиратъ ни за мигъ: наблизо край пжтя санитарни ровятъ мъртавцитѣ—безучастни, безстрастни, равнодушни. Вънъ отъ селото огнени езици се виятъ надъ горяща кжща, въ която прѣдателски загинали тежко ранени двоица братя, потърсили подслонъ и убѣжище прѣзъ боя. Сега кжшата се прѣврѣща на пепель — сурова войнишка отплата. .

Пжтътъ изъ дефилето е добъръ, но каленъ. По него се движатъ въ безкрайна редица обози, огнестрѣлни паркове, интендантски коли и пр. Всички слѣдватъ пжтя къмъ Свърликъ—Нишъ, слѣдъ отминалитѣ полкове. Ние се отбиваме за малко въ с. Иново — красиво селце въ сѣвероизточнитѣ поли на Вража-глава, съ зелени пасбища и гоенъ добитъкъ. Сърбитѣ не успѣли да избѣгатъ, отстжплението на войскитѣ изненадало населението и то, слисано, останало на кръстопжтъ, съ натоварени кола, прибрана покжщнина и добитъкъ. Чичовцитѣ съ дългитѣ пушки отъ етапния полкъ нѣкакъ свѣнливо се намисатъ въ разстроения животъ на селото и скоро турятъ редъ въ него. Повечето възрастни, стари хора, сами стопани на земя и имотъ, тѣ не изтрайватъ прѣдъ тжжната гледка на запустялото село и захвърлена покжщнина. Прибиратъ изоставения добитъкъ и прѣснатитѣ тукъ-тамъ жени и дѣца, сѣкашъ, ще пазятъ

свой домъ и челядь отъ лоша напасть. Трогателно до сълзи е това усърдие, тѣзи чувства на човѣщина, на грижа къмъ изпадналия въ неволя братъ! Първата треска на горещия бой, която раздухва страсти и нечовѣшки инстинкти, като че отслабва и отстъпва прѣдъ опомнянето и моралнитѣ усѣти на човѣка. . .

Останалитѣ въ село жени, старци и дѣца завардватъ своя имотъ, себе си и дома си. Но ние жалимъ ония нещастници, които, тръгнали подиръ отстъпващата войска, изнемогватъ по калнитѣ пжтища, прѣмръзнали отъ студъ, въ дждъ и снѣгъ, съ кърмачета и невръстни дѣца на ржцѣ, не знайки сами, какво могатъ да спасятъ съ своето бѣгство. На тѣхния животъ никой не посѣга, а изоставениятъ „безстопанственъ“ имотъ е готова плячка на тѣхни и наши... Застигаме нови групи бѣжанци, застанали отъ страна на пжтя, съ натоварени сѣни и прѣгърнати едно о друго купъ полуголи, измокрени, боси и окаляни до поясъ дѣца. Дѣцата зѣзнатъ отъ ранния есененъ студъ, а майкитѣ и старцитѣ поглеждатъ безнадеждно на насъ, съ безкраенъ смутъ и трепетъ въ душата. Окаянитѣ! Тѣ се объркали и не могатъ да продължатъ бѣгството повече, нито имъ е позволено въ тоя моментъ да се върнатъ назадъ, въ нашия тилъ. Какво ще стане съ тѣхъ? Оскотѣли, женитѣ биятъ плачещитѣ дѣца съ сжщата суровость, съ каквато завръщатъ бѣгащитѣ и навързани една о друга свини. Скотътъ и дѣцата иматъ еднаква стойность въ тия дни на бѣгство и разгромъ.

Привечерь, когато войскитѣ отминаха напрѣдъ, а етапнитѣ дружини заеха селата въ нашия тилъ, дивизионниятъ генералъ заповѣда да се позволи прибирането на бѣжанцитѣ въ напуснатитѣ отъ тѣхъ по-рано села.

Стигаме въ село Кална едноврѣменно съ студень, дребень, сквозенъ дждъ. Оттатъкъ мжтния Тимокъ, срѣдъ широка лжка, надалечъ сж прѣснати селскитѣ кжши, въ

просторни градини и нивя. Хубава, малка църква се бълве надъ еелото и ти напомня нѣщо родно, мило на сърдцето. Свещеникѣтъ забѣгналь и той, Богъ знае какво да спасява! — сигурно не своята душа или оная на паството, въ която днешь се е смръкнало и е настѣпила дълбока, тъмна нощь.

Събранъ въ просторна кжща на селски първенець, щабѣтъ на дивизията се справя съ мжчнотиитѣ на планинския лабиринтъ и бързо взема рѣшения за настѣпление на частитѣ. Неприятельтъ отстѣпва по страничнитѣ на единствения пѣтъ върхове и нашитѣ полкове трѣбва да го прѣслѣдватъ и гонятъ съ бой, безспирно, при най-лошо врѣме — дѣждъ, калъ и мъгла. Отдрѣпването на лѣвото сръбско крило отъ Княжевецъ застава стоещитѣ прѣдъ нашия фронтъ сръбски полкове да изоставятъ, слѣдъ слабъ бой, хубаво укрѣпени позиции и да се прибиратъ назадъ къмъ свърлишкитѣ височини, за сетень и упоритъ бой прѣдъ Нишь. Прѣснати по планинскитѣ върхове и ридове, цѣла седмица вече нашитѣ храбреци стискатъ день и нощь пушката въ ржцѣ, настѣпватъ, замръкватъ и пакъ осъмватъ съ нея въ кални окопи, урви и падини.

Прѣкараната нощь въ селото Кална е тъмна, страховита, неспокойна за цѣлия щабъ. Черни, като смола, облаци закриватъ небето и съ страшень грѣмъ и трѣсъкъ свѣткавици порятъ небеснитѣ висоти. Грозень тъгнежъ бучи и се слива съ ехтежа на буйно дошлия Свѣрлишки Тимокъ. Дѣждъ изъ ведро вали и цѣла нощь не секва нито частъ. Въ вода се удави вемята. А войникѣтъ, спотаенъ, не мигва и бодърствува на своя постъ. Когато на другия день трѣбваше да заминемъ къмъ позициитѣ на отминалитѣ полкове, Свѣрлишкиятъ Тимокъ се бѣ разлѣлъ на стотина метра прѣдъ насъ и страховито бучеца стихийно течещитѣ му вълни. А трѣбва да се мине. Войницитѣ се не плашатъ и твърдо нагаватъ въ студениитѣ мжтни води. Но конетѣ се

богатъ и спиратъ срѣдъ рѣката. Въ мигъ по рѣката се поинсатъ откъснати коне, прѣдници на кола, багажи и вещи (въ това число и моята бѣдна кореспондентска чанта!), заплували надолу по водната стихия. Тукъ войникъ се бори съ вълнитѣ и цѣлъ до гуша въ вода съ мжка крачи къмъ насрѣщния брѣгъ; тамъ едва се вижда главата на давящъ се конь, който скоро потъва и се изгубва изъ воднитѣ дълбочини, далечъ отъ брода на рѣката. Бързо течешата вода ми замайва главата и азъ едвамъ удържамъ равновѣсие върху коня, гледайки брѣга, който бѣга надолу прѣдъ очитѣ ми, прѣдъ закования, сѣкашъ, на едно мѣсто конь. Съ упорита твърдостъ ездачи и коне издържатъ напора на вълнитѣ и бавно, но непрѣстанно, се измъкватъ отъ дълбокитѣ води и излизатъ къмъ брѣга. Щабнитѣ коля, съ двойни и тройни запряжки, дълго се носятъ по рѣката; но надвиватъ, най-сетнѣ, водната стихия, слѣдъ нѣколко часови усилия и борба.

Полската артилерия тоже бърза да настигне полковетѣ. Но пжтищата за нея сж ужасни, изровени, кални, наводнени. Падналиятъ проливенъ дъждъ е наводнилъ цѣлата околностъ; даже малкитѣ рѣчи притоци днесъ сж буйно придошли и ни прѣчатъ на всѣка стѣпка по пжтя. Често орждейнитѣ колела увисватъ надъ нѣкоя рѣчна урва. Надъ подроения брѣгъ на Станянска-рѣка единъ мигъ само ме отдѣля отъ водната стихия, притиснатъ къмъ нея отъ оржднето на една галопируваща батарея. И сѣ така, срѣдъ калъ и вода, — до голѣмото и богато село Яловикъ-изворъ.

Селото, както всички до тукъ, е обезлюдено и изоставено. То наподобява много наши голѣми и богати села. Но то затвърди окончателно у менъ мисълъта за високата култура въ источно-срѣбскитѣ села. Повечето къщи сж солидно и хубаво иззидани, покрити съ кере-

миди или плочи. Всѣко стопанство има овощна градина, нѣколко гяви едъръ добитѣкъ, десетки свине и много домашни птици. За нуждитѣ на войската сж били реквизирани по-рано много храни и добитѣкъ и, при все това, сръбското село не останало безъ стада, жито и царевица. Земледѣлскитѣ задруги здраво сж сплотили сръбското селачество въ неговия стопански битъ и то прѣдставлява цѣла твърдиня за устояване въ житейскитѣ борби. Срѣдъ селото се издига масивната сграда на селското училище. Учебни помагала, карти, училищна библиотека се хвърлятъ въ очи при пръвъ погледъ. Азъ имахъ възможность да констатирамъ въ много села еднаквата уредба на селското училище и особено да отбѣлѣжа богатитѣ училищни библиотеки (съ по нѣколко стотинъ тома), които сж били разсадници на знание и култура, не по-малко — на национално „самосъзнание“ и.. страшень шовинизъмъ. Въ библиотечнитѣ шкафове на училището въ с. Яловичъ-изворъ (крал. срп. основна школа) не безъ изумение намѣрихъ съчинения на Беджехота, Карлейля, Волтера, романи на Валтеръ Скота, В. Хюго, Мопасана*. Особено поразява богатия изборъ на книги отъ сръбската национална книжнина. Тукъ ще намерите исторически студии, трактати, географични и статистични изучвания, съ каквито ние не можемъ се похвали. Отъ художествената литература сж застъпени всички по-видни сръбски поети, нувелисти, романисти (Змай Йовановичъ, Лазаровичъ, Веселиновичъ, Вукичевичъ, Ранковичъ, Матавулъ, Якшичъ, Шапчанинъ др.), значително повече отъ нашитѣ. Редица издания на Сръбската книжовна задруга тоже красятъ лавицитѣ на селската библио-

* По-късно, въ нишкитѣ библиотеки азъ намѣрихъ прѣводни издания на много европейски поети, економисти, историци, политици, каквито ние дъгю не ще имаме на нашия езикъ.

тека. По всичко личи, че нѣкакво учрѣждение или централна власт е нареждала и се е грижила за добрия и богатаѣ изборъ на книги въ селскитѣ училищни библиотеки. Такова учрѣждение, мѣжду другитѣ, е била и Сръбската книжовна задруга — частно дружество, основано прѣзъ 1892 г., въ Бѣлградъ, отъ 17 души радѣтели на сръбската книжнина и книжовници, между които Змай Ивановичъ, Люб. Стояновичъ, Стоянъ Новаковичъ, Л. Ковачевичъ (прѣдседателъ) и пр. За осемъ години (1892—1899 г.) били записани 245 спомагателни члена (добротвора), които внесли по 150 динара; основани били при задругата много частни заветѣ и фондове. Цѣльта на задругата е била да помага за развитието на народната книжнина съ издаване на свои сръдства сръбскитѣ стари и нови писатели, прѣводи отъ славянската и други инностранни литератури. Дружеството брои много свои довѣрени лица (повереницима) изъ всички кѣтве на сърбизма, главната задача на които е да записватъ нови дружествени членове и да се грижатъ за най-голѣмо разпространение на дружественитѣ издания, като въ всѣки случай *„старати се да ни једна школа у нѣхвој околини не остане неуписана ни на једно коло Задругихиних хнѣига“*. Много сръбски благодѣтели основали при Сръбската кралска академия фондове (заветѣ) за книжовни цѣли; такъвъ фондъ е „Задужбина Димитрия Стаменковича“, „велик просветни добротвор“ и бивши Бѣлградски търговецъ, по завѣщание на когото се печататъ въ 25,000 екз. разни издания, раздавани бесплатно на сръбския народъ въ Сърбия и вѣнъ отъ нея. Едно отъ тия издания ми падна на рѣка: това е хубавия трудъ на д-ръ Войславъ Бакичъ — *„Српско родолюбље и отачестволюбље“*. Любовь къмъ отечество и родъ трѣбва да бѣде краежгълния камѣкъ на сръбското национално образование и възпитание. Авторътъ

изброява всички прѣчки за догонване на тази велика цѣль и всички срѣдства и пѣтица за постигането ѝ, започвайки отъ основната школа и свършвайки съ университета, чиновника, търговеца, войника и сръбската жена. Чини ми се, че това „национално“ възпитание и образование на сръбина прѣкало и доведе цѣль народъ до полуца. Въ всѣка проява на националенъ животъ сръбинътъ вижда нѣщо „велико“, стояще надъ всичко и всички . . .

„*Велики сръпски людѣе XIX-ог века*“ е богатъ сборникъ отъ биографии на „велики“ сръби, съ раскошно отпечатани портрети. И когато даже несръбинъ прилиства тая сбирка, у него оставя убѣждението, че Сърбия, дѣйствително, е дала много велики родолюбци и горещи патриоти. Когато отъ селската библиотека на Яловикъ-изворъ тѣй много научаваме за сръбската книжина, азъ се стѣснявамъ да правя паралелъ между сръбската и нашата литература... Тѣй малко познаваме ние нашитѣ съсѣди, съ които сѣдбата ни е прѣдопрѣдѣлила да кръстосваме често мечоветѣ си въ надвара и съперничество за господство надъ Балканитѣ! Трѣбва да призная, че „великиятъ“ (!) сръбски духъ и гений често се проявява въ смѣшни по замисълъ и крой творби, които принижаватъ и оскърбяватъ.

Вънъ отъ училищната сграда на Яловикъ-изворъ е жаль, дъждъ и мъгла. Петъ деня какъ войскитѣ настѣпватъ бавно, вдѣсно и влѣво по билото на планинитѣ. Нашата дивизия е вече въ контактъ съ полковетѣ на 8 дивизия, съ които скоро ще започнемъ общо настѣпление къмъ Нишъ. 6-та дивизия се е турила въ връзка съ армията на генералъ фелдмаршалъ фонъ Макензенъ и завива съ послѣдната на югъ. Трѣбва да очакваме скоро началото на края. Неприятно ни изненада, обаче, извѣстието за бомбардиране на Варна, Дедеагачъ и Портолагосъ. Руси, френци и англичани ни

обявяват война и ние трѣбва да се биемъ не само съ сърбитѣ за освобождение на тая нещастна земя—Македония. При Валандово англо-френски войски настѣпили, въ помощъ на сърбитѣ. Нашитѣ ги срѣщнали съ чувство на жестоко оскърбление; бранейки своята родина и окървавена Македония, тѣ достойно срѣщнали врага. Дълго французитѣ ще пазятъ скъпи спомени отъ тая срѣща...

Оперативниятъ щабъ заминава за Перишъ—Гушевецъ. Никога въ живота си не съмъ минавалъ прѣзъ по-каленъ пѣтъ! Конятъ ми на нѣколко пѣти остава закованъ на мѣсто. Сили не му достигатъ да изтегли краката си изъ гжстата лѣпкава калъ. Войниците, съ изцапани шинели до поясъ, измокрени отъ поройния дъждъ, отминаватъ на прѣдъ. Прѣзъ сѣщия пѣтъ трѣбва да мине полската и тежка артилерия, хиляди коля на огнестрѣлни паркове, обози и пр. Единъ — два километра на часъ съ мжка се изминаватъ. Пѣтътъ минава прѣзъ Изворска-чука (913 м.), край Витановци (отлѣво), прѣзъ Перишъ, дѣто излизаме на шосейно трасе, и късно стигаме въ с. Гушевецъ. Нашитѣ полкове още не сж възстановили контактъ съ неприятеля, който избѣгва боя и отстѣпва по Пернатица (кота 1099) и Плешъ, влѣво, и по височинитѣ надъ с. Бурдимо и с. Округлица, вдѣсно. Цѣлата 9 дивизия настѣпва: 4 и 17 полкове — влѣво на тѣсното дефиле, 57 и 34 полкъ — вдѣсно, 58 п. — въ центъра. Утрѣ — 19 октомври — ще се почне боятъ и неприятельтъ трѣбва да се изгони къмъ послѣднитѣ му позиции надъ Свърликъ, по пѣтя за Нишъ.

Въ Гушевецъ цѣлото население се прибрало въ селото и нѣкакъ по-спокойно ни посрѣща. Само селскитѣ свещеникъ забѣгналъ и оставилъ хубавъ домъ и градина на разграбване отъ самитѣ сърби. Руски възпитаникъ, селскитѣ попъ изглежда да е билъ единъ отъ прѣдопрѣдле-

нитѣ да възпитатъ въ бѣсенъ шовинизъмъ сръбския селякъ и да го направятъ „великъ“ господарь на Балканитѣ. Въ неговия домъ не липсва нищо, което говори за това: шовинистично написани книги, маса фотографични снимки, портрети на краля и кралския намѣстникъ въ разкошни рамки и пр. Попѣтъбилъ гальовникъ на централната и мѣстна власть. Избѣгали управницитѣ, избѣгаль и попѣтъ.

Сръбски войници, облѣкли селски дрехи, дезертирали отъ фронта, любопитно заничатъ прѣзъ плета. Скоро, разбира се, тѣ биватъ откарани далечъ задъ нашия тиль. А селото гъмжи отъ селски добитѣкъ, свине, патици, — всичко запазено и пощадено отъ злия духъ на войната.

Говорѣтъ на селенитѣ отъ Тимошко нѣма нищо общо съ литературния сръбски езикъ! Той е еднакъвъ съ говора на нашитѣ крайгранични села въ фердинандско, царибродско и трънско. Бесѣдвайки съ много мжже, жени и дѣца, азъ се вълнувамъ при тая родствена близость съ тимошкия кжтъ и душата ми се повдига сѣшу ония, които не могатъ и не искатъ да сложатъ братски връзки въ основа на едно мирно съжителство на два сродни народа

Гжста, тъмна мъгла пада надъ цѣлата околность. Въ малка, душна стая се прибирамъ за нощуване. Чаша чай ме освѣжава, затопля и азъ лѣгамъ връзъ купчина сѣно за сънь. Не склопилъ още очи, надигамъ се и се вслушвамъ въ зловѣщия трѣсъкъ на близка картечница. Пушечниятъ огънь зачестява и отврѣме—наврѣме се чуватѣтнежа на нѣкое планинско орждие. Противникътъ е застигнатъ и ударенъ. Цѣла нощъ, до зори, огньтъ ту се засили, ту замре, само на два-три километра отъ насъ. Не свикналъ на близкия нощенъ бой, азъ се не отпуснахъ да заспя до настѣпване на зеня.

VIII.

24 октомври 1915 г.

Хубавъ есененъ день. Топло слънце гали окжпаната отъ дъждове земя. Мъглитѣ се дигатъ отъ низинитѣ и разкъсани, разпиляни, пълзятъ високо по хълбоцитѣ на планината. Макаръ и не спалъ цѣла нощъ, утринната прѣснота и ясниятъ слънчевъ день ме държатъ бодъръ, съ приятна лекота на сърдцето. Въ есеннитѣ слънчеви дни има много чаровностъ, когато идатъ слѣдъ студени мъгли, дъждове и каль.

Вънъ, на селския мегданъ, потъналъ въ прѣсна, есенна зеленина, конетѣ на военно-полицейския ескадронъ цвилятъ и нетърпеливо ровятъ съ кракъ земята. Слѣдъ мигъ ескадронътъ се пониса по ближнитѣ склонове на планината, къмъ прилежащитѣ съседни села.

Приготовленията за новъ бой сж привършени. Пътятъ отъ Гушевецъ за Округлица минава прѣзъ тѣсна котловинка, отъ двѣтъ страни на която се издигатъ планински вериги, които ту се приближаватъ и притискатъ къмъ пътя, ту се раздѣлятъ и отдръпватъ назадъ, за да образуватъ нова котловина при Свърликъ. Минаваме прѣзъ обширна сливова градина, въ клонетѣ на която играятъ златисти слънчеви лъчи, и се наваляме къмъ малка клисура, заета цѣла отъ всевъзможни обози, паркове, батареи, дружини и болници. Въ буйния храсталакъ на виещата се изъ клисурата рѣка, пѣстро-червени сойки се гонятъ и пълнятъ въздуха съ кършни, звънливи пѣсни, майсторски научени отъ птичия царь. Небето е чисто, лазурно, слънцето топли и свѣти по-силно отъ всѣки другъ пътъ. Земя, небо—

цѣлъ Божи миръ, сѣкашъ, се готви за нѣкакво търже-ство. Ние сме на пѣтъ за Нишъ!

Когато подъ напора на нашитѣ полкове паднаха Дрѣнова-глава и Модра-стѣна, ние вървахме, че пѣтътъ ни за Нишъ е откритъ. И трѣгнаха дружинитѣ и полковетѣ по петитѣ на неприятеля. Непристъпнитѣ планински вери-ти, обаче, които се издигатъ влѣво отъ насъ и на сѣверо-западъ отъ дефилето, сж заети своеврѣменно отъ неприя-теля; той трѣбва да се бие и изгони отъ всички заети върхове, които образуватъ фортовия поясъ за отбраната на Нишъ. Тоя поясъ отъ укрѣпени планини е единствената прѣграда, която още ни отдѣля отъ второпрѣстолния градъ на Сърбия. Тя трѣбва да падне!

Нашитѣ прѣдни дружини скоро се поставятъ въ контактъ съ неприятеля, който заема върховетѣ отъ двѣтъ страни на клисурата. Тѣхниятъ напоръ е силенъ, неу-държимъ. Сърбитѣ отстъпватъ, макаръ и бавно, слѣдъ всѣки боенъ день, слѣдъ всѣка кървава нощъ. Завземането на Пleshъ — най-високиятъ връхъ на Свърлишката планина (кота 1327)—е най-близкиятъ обектъ на нашитѣ полкове. Свърлишката планина отдѣля долината на Нишава отъ тая на Тимокъ. Дѣйстващата отгатыкъ планината, въ Нишав-ската котловина, I-ва дивизия срѣща отчаена съпротива на сърбитѣ и често изпада въ затруднения. Завземането на Пleshъ ще ни даде възможность да нападнемъ други-тъ укрѣпени върхове на Свърлишката планина—кота 1099 и 1076—сжщеврѣменно ще помогнемъ и облекчимъ по-ложението на I-та дивизия по брѣга на Нишава. Вдѣсно отъ насъ, на с.-изтокъ отъ пѣтя за Свърликъ, се издига Треси-баба, по която настѣпва 8-а дивизия. Трѣбва да влеземъ въ свръзка съ 8-а дивизия и, съединени, заедно, да образуваме единъ вѣеръ, който ще смѣте отбранява-щитѣ Свърлишката и Прѣконожжа планина сръбски полкове

и ония по гребенитѣ на Калафатъ, Баждарица и Малаграмада. А оттукъ — прѣзъ тая сломена прѣграда — пжтъ за Нишъ е вече откритъ.

Отчаениятъ бой още не е започнатъ. Водятъ се самопатраулни и разузнавателни боеве. Едната и другата страни се готвятъ за рѣшителни дѣйствия. Сърбитѣ се надѣватъ да спратъ нашето настѣпление и спасятъ своята втора столица. Кралъ Петъръ, прѣди день-два, билъ въ Свѣрликъ, самъ обходилъ сръбскитѣ позиции и лично прѣдалъ на войскитѣ си повѣление, да се отбранява и спасява Нишъ. Бѣдниятъ кралъ! Той прѣдугажда близостъта на своето бѣгство отъ Сърбия и се моли да бже спасенъ на всѣка цѣна.

На 19 октомври боятъ се започва и разгара вдѣсно и отлѣво на дефилето. Влѣво борбата за овладѣване на върха Плешъ се води съ бѣсна стремителность при отчаена съпротива на сръбитѣ. Късно вечерьта нашитѣ се хвърлятъ на ножъ: неприятельтъ не издържа и се оттегля къмъ височинитѣ 1099, 1076 и по Прѣконожката планина. Вдѣсно, къмъ с. Бурдимо, по плоското възвишение на западъ отъ Свѣрликъ, нашата артилерия открива убийственъ огънь по неприятелската пѣхота, която е залегнала въ дълбоки окопи, на удобни позиции. Вихърътъ, съ който се води настѣплението, ме изумява! Той е неудържимъ и измѣстването на сръбитѣ отъ позициитѣ имъ е работа само на единъ день! Попаднали подъ кръстосания огънь на артилерията ни, сръбитѣ даватъ голѣми жертви. Налучкани въ самитѣ окопи, тѣ напущатъ послѣднитѣ и въ бѣгство търсятъ спасение назадъ, въ послѣднитѣ позиции по Свѣрлишкитѣ височини. Отстѣпващитѣ вериги, обаче, биватъ смитани отъ артилерийския огънь и се топятъ, прѣди да стигнатъ нѣкое закритие или нови позиции. Гледате, какъ стоици човѣшки фигури се на-

вдигатъ и отстъпватъ назадъ, а шрапнелнитѣ куршуми се прѣскаатъ точно надъ отстъпващата колона и я разрѣдватъ. Тукъ залитналъ единъ, до него—другъ, по-надѣсно — трети — до стопяване на редицата. И пакъ нови редици отстъпватъ, топятъ се и внасятъ смуть и паника въ неприятелския станъ. Азъ слѣдя съ трепетъ поражението на неприятеля и бѣгството му къмъ Нишъ, къмъ който всѣки день, всѣки часъ ни приближава. Настъпваме, слѣдъ боя, по опразненитѣ отъ неприятеля позиции и съ свито сърдце виждаме изобилната жътва на отминалия бой. Окопитѣ и ближнитѣ задъ тѣхъ рѣтлини сж осѣяни съ трупове, покосени отъ точния огънь на нашата артилерия. Непогребани, разпрѣснати по окопитѣ, едни отъ убититѣ лежатъ съ захлупено къмъ земята лице, съ свити крака и проснати рѣцѣ; други, паднали по грѣбъ, съ отворени, цѣклени очи гледатъ къмъ ясната синева на небето и търсятъ да зърнатъ нѣкой милъ и близъкъ на сърдцето. Между многото изцапани и кървави трупове, съ мжчително изкривени лица, единъ заспалъ въ ченъ сънь, съ кротко, спокойно, дори засмѣно лице и съ стисната пушка въ рѣка. Настрани нѣколко дървени кръста, по купчина прѣсна земя, останали безименни; други зеящи гробове говорятъ за бързото напускане на позицията.

Полковетѣ отъ дивизията обхващатъ постепенно фланговетѣ на неприятеля и нападатъ всички укрѣпени върхове и позиции. Огънятъ се разгаря все по-вече и по-вече по цѣлия настъпателенъ фронтъ. Неговиятъ изходъ скоро ще рѣши еждбата на източната сръбска армия. . .

Тази нощъ щабътъ на дивизията ще остане въ село Округлица. Тукъ прииждатъ маса плѣнници! Голяма частъ отъ тѣхъ сж македонци, но значителенъ брой сж и шумадийски сърби. Нѣкои сж навър-

зани, зарадъ проявено вѣроломство: и когато тежкиятъ ударъ е сломилъ тѣхната съпротива, тѣ пакъ коварно се опитвали да отмъщаватъ и убиватъ задъ фронта. Болшинството отъ тѣхъ сж отпаднали, сломени, движатъ се като сѣнки, които едва осѣщатъ, че има още животъ у тѣхъ. Не яли, не спали по цѣли дни и нощи, разкарвани съ мѣсеци по разни фронтове, постоянно въ походъ и бой,—тѣ нѣматъ човѣшки физиономии. Съ изкривени, зацапани лица, изпокжсани, почти дрипави, тѣ сж спасени, най-сетиѣ, отъ ужаситѣ на войната и нѣкакъ спокойно очакватъ изпращането имъ задъ фронта.

Въ Округлица ми се стори да видѣхъ за втори пжтъ тила на войната въ извращения му видъ. Щабътъ на дивизията е заетъ съ бойнитѣ операции, които генералътъ води лично, на мѣсто, срѣдъ настжпилитѣ полкове. Но тилътъ, изоставенъ на себе си, е разслабенъ и често задъ фронта виждате проклятията на войната.

Селото е богато, съ солидни сгради. По пжтя за Свърликъ, срѣдъ котловината, то е търговски центъръ за съседнитѣ села. Много отъ жителитѣ сж въ селото. Нѣкои отъ тѣхъ прѣдлагатъ вино, ракия на „тила“, а тоя се „отморява“ и захласва подиръ нѣколко маркитантки, които военно-полевиятъ прокуроръ прибира, най-сетиѣ, и скжтва за слѣдъ войната.

Освѣнъ старици и много дѣца—здрави и красиви—въ селото сж останали само жени. Тѣхнитѣ мжже, постжпили въ войската, напуснали домоветѣ си отъ години насамъ, не се връщали нито веднажъ при своитѣ и тѣ, изоставени на себе си, забравили мжжка подкрѣпа, изхранили цѣлъ купъ дѣца, цѣло домочадие—орали, копали, жънали, и пакъ не паднали духомъ Сръбската жена е корава, устойчива, износлива и якъ стълбъ на селското стопанство.

Слѣдъ успѣшнитѣ боеве на Плешъ и по плоското възвишение надъ с. Бурдимо, нашитѣ заематъ прѣзъ нощта Свѣрликъ, — малъкъ градецъ, оживенъ центъръ на околия съ сѣщото име. Свѣрликъ е низко въ котловината и не може да се отбранява, освѣнъ отъ прилежащитѣ на западъ и сѣверо-западъ планински ридове. Непосрѣдствено надъ Свѣрликъ се издига Прѣконожката планина, дѣто неприятельтъ се е добрѣ окопалъ. Тукъ прѣдстоятъ горещи боеве и азъ, макаръ и трескавъ, заплтвамъ се наново за позициитѣ по свѣрлишкитѣ височини, да слѣдя и наблюдавамъ боя за овладѣване на послѣднитѣ сръбски укрѣпления прѣдъ Нищъ.

Пжтътъ се прѣсича отъ буйни планински потоци, мостоветѣ на които сж разрушени отъ сърбитѣ. Минаваме край нашитѣ батареи, които съ честъ огнь стрѣлятъ по неприятелскитѣ траншеи на Прѣконожката планина. Боятъ се води за овладѣване на тая силна неприятелска позиция. Прѣдъ Свѣрликъ стоятъ неповрѣдени много сръбски подслони. Тукъ сж минали нашитѣ дружини, а други още сж изъ града. Огнестрѣлни паркове и обози сж настанени вѣнъ и вжтрѣ въ града и повечето сж въ зоната на боя. Мостътъ надъ Свѣрлишки Тимокъ е хвърленъ и разрушенъ всецѣло отъ неприятеля. Настрани отъ него, нашитѣ пионери сж построили понтоненъ мостъ; минаваме по него и възлизаме по височината на сѣверо-изтокъ отъ града, влѣво отъ шосето за Княжевецъ, къмъ наблюдателния пунктъ на дивизионния генералъ. Прѣдъ очитѣ ми се разкрива очарователна гледка. Направо срѣщу насъ, като вѣнецъ, въ полукржгъ, се издигатъ синитѣ планински вериги на Прѣконожката планина, на Калафатъ и Баждачъ рица. Задъ тоя планински вѣнецъ пжтътъ наваля къмъ долината на Нишава и Морава, дѣто въ срѣдата на послѣдната се издига градътъ Нишъ. Нашитѣ пѣплат-

вързъ тия планински вериги; една колона, въ разрѣденъ строй, настѣпва изъ лѣсистата низина, на западъ отъ Свѣрликъ, къмъ Баждарица и Мала-грамада. Вдѣсно отъ шосето, въ гнѣнитѣ на едно слабо възвишеніе, бивакира, въ резерва, цѣла дружина отъ 33 полкъ.

Три деня тукъ се води боятъ. Лѣвото крило на дивизията — I-ва бригада — трѣбва да очисти Свѣрлишкитѣ планини, като заеме послѣдователно Прѣконожката пещера, върха 951, кота 1076 и — 1099. Втора бригада е насочена къмъ гребена Калафатъ, височината Баждарица и кота 489, на сѣверъ отъ с. Липница. Трета бригада има за обектъ върха 658 отъ сѣщия планински гребенъ. Тя настѣпва въ двѣ колони: едната прѣзъ Свѣрликъ, другата прѣзъ с. Любавецъ, сѣ къмъ Калафатъ.

Двѣ наши дружини заематъ селата Долачъ и Градище, отдѣто поддържатъ настѣпленіето на втора бригада отъ I-ва дивизия, по долината на Нишава, тоже къмъ Нишъ.

Неприятельтъ е многоброенъ — цѣла Шумадийска дивизия е срѣшу ни, въ съставъ отъ 18 дружини.

Най-важнитѣ и силни позиции заематъ сърбитѣ по върха 951 на Прѣконожката планина и кота 1076. Отъ 951 се обстрѣлва добръ Мала-грамада (по-низъкъ върхъ — 857 м.) и е удобна позиция за артилерийски-обстрѣлъ и пристѣплъ срѣшу кота 1099 и — 1076. На заетия по-рано Плешъ нашитѣ изнасятъ една полска скорострѣлна батарея), която бие съ ефикасенъ огнь върховетѣ 1099 и 1076. Къмъ тѣзи върхове сж насочени 4 и 58 полкове.

Застанали на височината, източно отъ Свѣрликъ, наблюдаваме пристѣпла на нашитѣ къмъ Прѣконожката пещера, надъ селото Прѣконоже. 4 полкъ прави обходъ, но е закѣснѣлъ съ своето настѣпление въ флангъ на сръбскитѣ позиции, които доминиратъ надъ настѣпващитѣ къмъ Прѣконоже части отъ 17 полкъ. Окопани добръ въ

дълбоки окопи по скалистите върхове и склонове надъ Прѣконоже, сърбитѣ срѣщатъ съ убийственъ огънь нашитѣ вериги. На изтокъ отъ Прѣконоже е заела позиция картечната рота на 17 полкъ, която огласява скалитѣ съ непрѣкъснатия си огънь. Артилерийското отдѣление на майоръ М., настанено надъ с. Джуринецъ, обсипва съ шрапнеленъ огънь сръбскитѣ окопи по гребена и скалитѣ. 4-та дружина отъ 17 полкъ настѣпва енергично, подъ огъня на противника, и заема юго-източния край на селото. Нейното напредване, обаче, е бавно, спирано отъ отчаяната съпротива на неприятеля. Съ дълбоко вълнение наблюдаваме движението въ неприятелскитѣ окопи, които се здраво защищаватъ и силятъ да отблъснатъ нашия пристѣпъ. Близко десетъ часа трае артилерийския огънь надъ сръбскитѣ позиции, които упорито се държатъ и оставатъ неразколебани.

Дулу, въ низината, вдѣсно отъ шосето за Нишъ, настѣпватъ гъсти наши вериги, поддържани отъ двѣ батареи, които сж заели позиции на открито прѣдъ самия Свѣрликъ. Настѣплението на веригитѣ става по единъ фронтъ отъ нѣколко километра. Когато неприятелскиятъ артилерийски огънь почва да ги поразява, веригитѣ залѣгатъ и се изгубватъ отъ нашитѣ очи. Сърбитѣ стрѣлятъ често съ бризантни гранати, нѣкои отъ които се прѣскаатъ въ покрайнинитѣ на Свѣрликъ, безъ да причинятъ сериозни щети. Вдѣсно огънятъ на настѣпващитѣ части отъ 3-та бригада тоже се разгаря.

Цѣлата котловина е подъ огънь! Всички планински вериги, които джгообразно заграждатъ входа за Нишъ, сж пламнали отъ огъня на артилерийскитѣ снаряди и пушечни гърмежи! Адски тътнежъ, който не спира нито мигъ, зловѣщо се носи надъ цѣлата околностъ и прѣдсказва сломяването на послѣдната упорита съпротива на неприя-

теля. По заетитѣ отъ сѣрбитѣ височини самъ кралъ Петъръ вторично е идвалъ за насърчение и съпротива докрай.

На 22 октомври вечеръта, 17 полкъ, по изрична заповѣдъ на дивизионния генералъ, настѣпва къмъ скалиститѣ склонове на Прѣконожката планина; въ сщщото време една дружина отъ 33 полкъ се хвърля въ атака срѣщу височината, западно отъ върха 951, поддържана отъ кръстосания огънь на нашитѣ батареи отъ Джуринецъ и Калафатъ. Борятъ се двѣ стихии. Пушечниятъ огънь е оглушителенъ, непрѣкъснатъ, отъ двѣтѣ страни. При все това, нашитѣ малко страдатъ отъ сѣрбския огънь. Въ 8^{1/2} часа вечеръта, 17 полкъ се хвърля на ножъ и съ ржкопашенъ лютъ бой заема върха 951; слѣдъ половинъ часъ грѣмовито ура възвѣсти заемаването на височината, западно отъ 951, отъ дружината на капитанъ Д., отъ 33 полкъ, която плѣнява 96 войници и 1 офицеръ.

Прѣконожката планина е въ наши ржцѣ! Това е началото на края. Още прѣвъ ношъта, слѣдъ падането на върха 951, започватъ да изкачватъ на него, на ржцѣ, една полска и една планинска батареи за обстрѣлване съ косъ огънь Мала-грамада и господстващия върхъ 1076. Постигнатиятъ успѣхъ е отъ грамадно значение и ние можемъ скоро да очакваме очистването на останалитѣ сѣрбски позиции.

Прѣвъ сщщия день, когато се шурмува Прѣконожката планина, води се горещъ бой за овладѣване на височината 1099, на лѣвото крило. Тукъ настѣпватъ 4 и 58 полкове. Гжстата мъгла прѣчи на операциитѣ. Но дѣйствиата на полковетѣ отъ дивизията сж въ връзка едни съ други и трѣбва, безъ закъснение, да достигнатъ своитѣ обекти.

Върхътъ 1099 е голъ, скалистъ и стрѣменъ масивъ, непристѣпенъ по своето положение, силно укрѣпенъ и упорито защищаванъ. Прѣдниятъ день къмъ него се от-

правятъ и запълзватъ ротитѣ на 4 и 58 полкове. Една рота настѣпва по билото на Плешъ, други нѣколко настѣпватъ по сѣвернитѣ и южни склонове, а трета — по самото било на в. 1099. Нощната тъмнина и мъглата спиратъ операциитѣ, които наново се разгарятъ съ настѣпването на деня. Видѣлината на утрото заварва ротитѣ по скатоветѣ на нападнатия върхъ; прѣднитѣ вериги развиватъ честъ, неспиренъ пушеченъ огънь. Артилерията отъ Плешъ поддържа настѣпленieto и стрѣля тъкмо по сръбскитѣ окопи и вериги, които почватъ да се колебаятъ. Бризантнитѣ гранати, като кипящъ вулканъ, ровятъ и хвърлятъ на възбогъ черни стълбове отъ димъ, земя и кжсове отъ защитницитѣ на върха. Вече 6 часа трае боятъ. Огънятъ е въ своя разгаръ, когато 2-ра дружина отъ 4 полкъ и друга — отъ 58 полкъ се вдигатъ на атака. Върховенъ моментъ! Музиката гърми „Шуми Марица“, една искра отъ огънь прѣминава прѣзъ душигѣ и сърдцата на всички, обединява ги, настройва ги и въ бѣсенъ шурмъ ги хвърля врѣзъ неприятеля, който се отбранява срѣщу близкитѣ атакуващи вериги съ ржчни бомби и пушеченъ огънь. Ала не издържа. Гръмовито ура проехтава по нападнатия върхъ и въ 2¹/₂ часа сл. обѣдъ втора дружина отъ 4 полкъ, начело съ своя командиръ, и ротата на капитанъ К. сж на върха 1099! Неприятельтъ отстѣпва по южнитѣ склонове на височината. Едно негово отдѣление завива и иска да агакува лѣвото крило на 4 полкъ. Една рота отъ полка, обаче, слиза по склона на върха и минава въ контра-атака; слѣдъ кратъкъ бой тя разпрѣсва неприятелскитѣ части, които бързо отстѣпватъ и се прибиратъ къмъ върха 1076.

Лютъ бой се води и кипи едноврѣменно по всички прилежащи хълмове и височини. Бой рѣшителенъ за Нишъ и Сърбия! Още въ началото на боя, командоващиятъ I-та д-ръ Хр. Мутафовъ. Прѣзъ Сърбия.

армия, генералъ Б-въ, придруженъ отъ оперативния си щабъ, наблюдава отблизо операциитѣ по Свърлишките височини. Боятъ се води по широкъ фронтъ, въ прѣсѣчени планински вериги, и наблюдателятъ не може да обхване всички перипетии на боя. Гръмътъ на орждията, слѣдъ падането на върховетѣ 951 и 1099, се отнуса надалечъ къмъ послѣднитѣ прѣградни върхове на Свърлишката планина, задъ които, още спокоенъ, Нишъ прѣкарва сетнитѣ си дни. Никой въ града, освѣнъ Пашичъ, може би, и неговия антуражъ, не прѣдугаждатъ тѣхъ близкото падане на втората сръбска столица, дѣто всичко, избѣгало отъ покрайнинитѣ на Сърбия, се е прибрало и настанило. А въсщностъ ние сме прѣдъ прага на Нишъ! Градътъ се защитава още отъ високия връхъ 1076 на планината, който доминира надъ Мала-грамада, Баждарица и други по-низки хълмове, заети тоже отъ неприятеля.

Боятъ за овладѣване на кота 1076 е започнатъ едноврѣменно съ настѣпванието срѣщу Мала-грамада и Баждарица. Тѣхното падане се очаква всѣки мигъ, слѣдъ като сж отправени срѣщу тѣхъ всички налични сили отъ дивизията.

Слѣдъ падането на Прѣконожката планина, 1-ва дружина отъ стоящия въ резервъ 33 полкъ настѣпва къмъ Мала-грамада, заемайки позиція по безименната гола височина, западно отъ с. Прѣконоже. Мѣстността е камениста и никакви окопи не могатъ да се копятъ за охрана на нашитѣ вериги. Едри камане, разхвърлени по цѣлата позиція, служатъ за прикритие на нашитѣ. Насочениятъ още отъ сутринъта артилерийски огънь на неприятеля отъ Мала-грамада и прилежащитѣ височини се засилва и поразява настѣпващитѣ наши части, които търпятъ голѣми загуби. Неприятельтъ забѣлѣзва това. Поддържани отъ артилерията си, сърбитѣ настѣпватъ съ значителни сили

къмъ безимената височина и поставятъ 2-ра дружина подъ кръстосанъ огънь. Положението става тежко, критическо. Една наша дружина настъпва вдъсно на 2-ра дружина и я подкрѣпя. Внезапно отъ височината 951 се раздава трѣска на двѣ наши полски орждия, изнесени тамъ на рждѣ по стръмнинитѣ, безъ пжтъ. Надъ настъпващитѣ сръбски вериги летятъ единъ слѣдъ другъ шрапнелни снаряди, прѣскатъ се и обсипватъ неприятеля съ градъ отъ куршуми. Окуражени отъ артилерийската подкрѣпа, нашитѣ твърдо устояватъ на сръбската атака. Една наша гаубична батарея насочва огъня си тоже сръщу неприятелскитѣ части. Изложени на убийственъ артилерийски и пушеченъ огънь, сърбитѣ се спиратъ, а слѣдъ малко тѣхнитѣ вериги почватъ да се колебаятъ и бавно да отстъпватъ. Късно слѣдъ обѣдъ къмъ нашитѣ двѣ дружини се присъединяватъ още двѣ и всички минаватъ бързо въ общо настъпление сръщу отстъпилия къмъ Малаграмада неприятелъ. Сърбитѣ не могатъ да удържатъ вихровия натискъ и слѣдъ свирепъ бой на ножъ напускатъ Малаграмада, разбити и прѣслѣдвани, спускайки се по западнитѣ склонове на Свърлишката планина, къмъ Нишъ. Малаграмада пада!

Но върхътъ 1076 се още отбранява! Четвъртиятъ полкъ, слѣдъ завезмането на кота 1099, настъпва къмъ височината 1076. Падането на тая позиция означава падане на Нишъ. Защото всички други близки на града укрѣпления сж низко въ склоноветѣ на спускащитѣ се къмъ Нишава хребети и се биятъ отъ 1076. Заемащиятъ тая послѣдня позиция неприятелъ посръща съ твърдостъ огъня на настъпващитѣ дружини отъ 4 полкъ и отчаено се брани. Нѣколко орждия отъ 1076 се борятъ съ нашата артилерия, която съ бризантни гранати руши всичко по върха. Цѣлиятъ върхъ е разоранъ и обсипанъ съ снаряди.

Боятъ се разгаря още повече, когато къмъ 1076 настѣпватъ дружинитѣ отъ 58 полкъ и притегленитѣ тукъ роти отъ Градище и Долачъ. Дружинитѣ отъ 58 полкъ нападатъ неприятелската позиция въ флангъ. Вихровиятъ огънь трае непрѣкъснато цѣлъ день. Привечеръ 4 полкъ получава заповѣдъ да атакува. Ножоветѣ се слагатъ и полкътъ се пониса като хала къмъ върха съ грѣмотевичноура! Слѣдъ кръвопролитенъ ржкопашенъ бой по самия върхъ, позицията пада въ наши ржцѣ въ 4 часа сл. обѣдъ. Прислугата на сръбската батарея е цѣла, избита! Край замлъкналитѣ орждия, взети отъ насъ, почиватъ въ вѣченъ сънь храбритѣ защитници на в. 1076. При тѣхъ, тежко раненъ, е командирътъ на сръбската батарея. Стотина не-ранени сърби падатъ въ плѣнъ. .

Надъ високия върхъ, който страховито се издига надъ нишавската долина, като истински стражъ на Нишъ, е твърдо побитъ българскиятъ триколюръ. Когато по-късно отъ долнитѣ хълмове, слизащи къмъ града, се обръщаме да гледаме върха 1076, ние се чудѣхме надивния устремъ на нашитѣ войски, които съ чиличени гърди и незапомненъ огънь въ душитѣ сж могли да овладѣятъ тоя гордо изправенъ срѣдъ другитѣ планински хребети върхъ. Намъ се струваше, че само нѣкаква стихия би могла да сломи отбраната на тая крѣпость, която би могла да спре настѣплението на цѣла армия. Приелъ въ нѣдрата си на вѣченъ покой стотина борци, върхътъ 1076 замлъкна, онѣмъ Бурята отмина надолу, къмъ мжтнитѣ води на Морава. . .

Полковетѣ отъ трета бригада, които водятъ бой на крайния дѣсенъ флангъ, овладѣватъ върха 658 отъ планинския хребетъ Калафатъ и съ това очистватъ пжтя за настѣпление на всички наши сили по цѣлия фронтъ, къмъ прохода и пжтя за Нишъ. Части отъ втората бри-

града настъпватъ къмъ с. Гърбавче и атакуватъ върха Лилякъ. 34 полкъ настъпва къмъ Баждарица. Слѣдъ слабъ бой, сърбитѣ очистватъ Баждарица. Тѣ не могатъ да се задържатъ на нея, слѣдъ падането на Мала-грамада, безъ рискъ да бждатъ обходени и пжтѣтъ имъ за отстъпление — отсѣченъ.

Всички върхове на Свърлишката планина и гребена на Калафатъ сж очистени отъ неприятеля. Сърбитѣ напускатъ бързо позициитѣ си по цѣлия фронтъ и стремглаво бѣгатъ къмъ долината на Нишъ.

Нишъ! Та това е очаквания плодъ отъ седмица насамъ! Това е мечтата на побѣдителя, който въ заемането на второпрѣстолния сръбски градъ търси възмездие за прѣживѣната неправда и трагизъмъ прѣзъ 1913 г. . . .

Полковетѣ отъ дивизията се вълнуватъ, съ кипнала отъ радостъ душа, и безъ отмора, слѣдъ тридневни тежки боеве, потеглятъ по петитѣ на разбития врагъ. Прѣзъ урви и падини, отъ всички страни, като разлѣло се море отъ хора, всички се спускатъ къмъ долината на Нишава и обгръщатъ отъ три страни нишкото поле. Ние чакаме нова отбрана на града, отъ ближнитѣ фортове, отъ вълчитѣ ями и телени мрѣжи. Уви! разбитиятъ неприятель напусналъ града и фортоветѣ му и се спрѣлъ едвамъ задъ буйната и дълбока Морава!

Гръмътъ на топозетѣ замрѣ. Миръ и спокойствие зацари по върхове и окопи, надъ които три деня витаеше смъртта.

Бързо, безредно, безмълвно и съ дълбока покрусавъ душата, спускащитѣ се по планинскитѣ склонове разбити сръбски части отстъпватъ къмъ Нишъ, прѣслѣдващи безспирно отъ нашитѣ полкове. Още прѣзъ ношъта на 22 сръщу 23 октомври, сръбски части, слѣзли отъ планината, минали прѣзъ Нишъ, донесли вѣстята за своя

разгромъ и поставили въ ужасъ и трепетъ изненаданото отъ прѣдстоящото падане на града население. Жени, дѣца, мжже, войници — всички бѣгатъ прѣзъ Морава и търсятъ спасение въ бѣгството, безъ никаква прѣдстава за онова, което ги чака прѣзъ иднитѣ дни на скитничество и гибель.

Прѣслѣдването на неприятеля става безъ бой, безъ огънь; и двѣтѣ страни се спускатъ и навалятъ прѣзъ урви, сипеи и кални долини къмъ Нишкото поле. Тънки облачета отъ синкавъ димъ лѣниво се издигатъ и рѣятъ надъ голѣмия градъ, въ низината, притегляйки къмъ тая насока побѣдоноснитѣ войски. Тукъ-тамъ се обади нѣкоя закъснѣла пушка, отъ тревога, отъ уплаха, за отблъсване на мнимо нападение.

Градътъ е занѣмѣлъ, улицитѣ — запустѣли, слѣдъ страшия трѣсъкъ на орждията и пукога на пушкитѣ. Защитницитѣ на града бѣгатъ и го напускатъ.

Въ 3 часа слѣдъ обѣдъ на 23 октомври, градътъ Нишъ е въ рѣцѣтѣ на побѣдителя!

Вѣстѣта за падането на Нишъ се разнесе като мълния по цѣлия фронтъ, по всички позиции, биваци и лагери. Несмлъквашо ура се носи по хълмоветѣ, по пжтищата, срѣдъ полковетѣ, обозитѣ, резервитѣ; музикитѣ гърмятъ и настроението достига до лудение на духа, душата се прѣлива отъ чувства на радостъ и възторгъ. . .

Трѣбва да видимъ часъ по-скоро града на кознитѣ, на интригитѣ, на злобата, събрана отъ цѣла Сърбия въ него, — второпрѣстолния градъ на сломената измѣнница!

Нощѣта на 23 срѣщу 24 октомври е звѣздна, ясна. Тиха, тържествена нощъ! Никой прѣзъ тая нощъ не спи. Всички сж на кракъ, бесѣдватъ оживено, громко, съ жаръ въ душата и пламъкъ въ очитѣ. Слѣдъ прѣваляне на нощѣта, въ звѣздно утро, трѣгваме въ трѣсъ и бързаме:

да стигнемъ върха на планинския гребенъ и оттамъ да зърнемъ Нишъ. Звѣздитъ гаснатъ една слѣдъ друга, хоризонта почва да блѣе, а ние сме още далечъ отъ върха. Съмва се. Тихо, топло утро. Съ мжка се провираме прѣзъ бързащитъ артилерийски отдѣления и, отминали напрѣдъ, застигаме обози, паркове, тежки батареи и пакъ сѣ летимъ — къмъ върха на прѣвала, да зърнемъ Нишъ! Задъ прохода, отататкъ планинския гребенъ, започватъ падини и нови клисури, а още по-далечъ — тамъ въ полето — градътъ още не се види; лека мъгла и кълба отъ димъ се носятъ само въ низината, по течението на Нишава и Морава. Тукъ-тамъ малки блуждаещи огньове свѣтнатъ и ние пакъ се вираме напрѣгнато къмъ тѣхъ да доловимъ очертанията на падналия градъ.

Разсъмва се добръ. Слънцето още не е изгрѣло; сѣнкитъ по страничните хълмове и ридове още се сливатъ и губятъ въ тъмно-синия фонъ на далечината. Въдушата ми кипятъ най-разнообразни чувства, владѣятъ трепети и вълнения, които тресатъ цѣлото ми същество. Картинитъ, образитъ, фигуритъ край менъ сж тѣй разнovidни и едни отъ други по-силни, по-шеметни, щото не мога всички да обхвана и задържа въ паметта си. Слѣдъ всѣка крачка отминатъ пжтъ — новъ приливъ отъ чувства, по-властни, по-буйни.

Застигаме полковетъ 34, 58 и 33 къмъ Доля-брѣжина — кокетно село въ планинска клисура, на шосето за Нишъ. Съ развѣти знамена полковетъ маршеруватъ, като на парадъ, а музикитъ побѣдно гърмятъ марша на съюзнишката измѣна. Вие сте слушали тоя маршъ въ софийскитъ улици, но друго е да маршерувате подъ неговия тактъ въ сръбска земя, къмъ падналия Нишъ, съ лютата закана на пѣсенята!

Умората на войскитъ е голѣма, ала тѣ не спиратъ

и лѣтятъ сѣ напрѣдъ къмъ Нишъ. Застаналъ често срѣдъ полковоетѣ, азъ се дивя на войнишкия поривъ и захласъ, слѣдъ вчерашнитѣ кръвопролитни боеве: офицери и войници махатъ съ шапки, съ ржцѣ и поздравяватъ съ спечелената побѣда и одоление надъ врага.

По пжтя — прѣсни слѣди на разрушения на отстѣпилия неприятель: сринати мостове, запалени сгради, изгорени муниционни складове. Мостоветѣ бързо се поправятъ и нищо не спира потока отъ хора, орждия, коне и коля.

Отъ страни на пжтя лежатъ убити сърби, тукъ-тамъ стенятъ умиращи тежко ранени, изоставени, неприбрани. Спирамъ се прѣдъ проснатъ трупъ, лежащъ неподвижно: ударенъ е въ главата, агонизиращъ, но още живъ. Отминаватъ го всички съ болка въ душата и съ видимо състрадание. Такава може да бжде сждбата на всѣки едно въ утрѣшния день.

Край селата наизлѣзли купъ дѣца и жени, съ покорность въ душата и цвѣтя въ ржцѣ. Слѣзли край пжтя, или далечъ по синоритѣ, изъ нивитѣ, край кжщитѣ, жени и дѣца развѣватъ бѣли флагове. Петъ-шестъ годишни дѣчица, срѣдъ една нива, махатъ бѣлъ флагъ и поздравяватъ отминаващитѣ войски.

Колко много говори всичко това на душата!

IX

Нишъ, 27 октомври 1915 г.

Ние сме въ Нишъ!

Отъ разни страни се стичатъ полковетъ на 9-та дивизия къмъ града, за падането на който тъй храбро се биха. Нишъ е срѣдъ самого поле; на сѣверъ и югъ, въ далечината, се синѣяъ красиви планински вериги; прѣзъ града тече Нишава, прибрана въ тѣсно, дълбоко легло, а на западъ отъ Нишъ лжкатушно се провира изъ гжсти върбалаци Българска Морава, задъ която се е спрѣлъ разбитиятъ противникъ. Градътъ е новопостроенъ, съ хубави, прави улици и алеи. Прѣзъ една такава дълга, красива алея, по брѣга на Нишава, влизаме въ града. Пжтьтъ и улицитѣ сж задрѣстени отъ войници, орждия, коля, коне, — едни спрѣли на стоянка, до нова зачовѣдъ за тръгване, други се движатъ къмъ центъра на града, дѣто щабътъ на дивизията ги очаква. Бързо отсѣдамъ отъ коня, на голѣмия площадъ прѣдъ красивия домъ на околийското управление, и се намисамъ въ общия потокъ отъ войници. На края на дълга улица, която завършва съ малкъ плсцадъ, е застаналъ дивизиониятъ началникъ, генералъ Нерѣзовъ, заобиколенъ отъ оперативния щабъ на дивизията и бригаднитѣ командири. За пръвъ пжтъ, отъ мѣсецъ насамъ, виждамъ прояснено лицето на генерала, съ лека усмивка на уста, но сѣ пакъ сериозенъ, съ оживени очи и енергиченъ погледъ къмъ дефилируващитѣ войски. Генералътъ поздравява войницитѣ съ побѣдата надъ врага, и на неговия поздравъ отговарятъ хиляди гърла съ несмълквашо

ура! Често генералътъ отправя възторжени похвали къмъ нѣкои дружини, картечни роти, батареи, съ енергиченъ замахъ на ржката и искреши очи, а тѣ махатъ съ шапки и буйно отминаватъ, сѣкашъ, маршируватъ на площада прѣдъ софийския дворецъ! Трепетни моменти! Началстваващитѣ лица и офицери хвърчатъ прѣдъ полковетѣ, дружинитѣ, ротитѣ, вълнувани отъ чувства на гордо изпълненъ дългъ къмъ родъ и отечество. Маса народъ се е стекълъ да се диви и любува на нашитѣ стегнати, юначни войници, а тѣ вървятъ стройно, бойко, въ безконечни редици и отминаватъ напрѣдъ и сѣ напрѣдъ къмъ новитѣ позиции, наново прѣдъ лицето на избѣгалия врагъ.

Въ града движението е голѣмо, шумно. Бѣлитѣ флагове, които въ първитѣ моменти се вѣятъ прѣдъ всѣки домъ, по всички балкони и прозорци, въ знакъ на покорностъ прѣдъ сѣдбата, скоро се смѣнятъ съ българския трикольръ. Влизането на българска войска въ Нишъ е смутило населението въ първия моментъ; съ вълнение въ душата и дълбока резигнация, то нѣкакъ занесено гледа и слѣди движението въ града. Ала настроението скоро се проявса и, сѣкашъ, всички ставатъ оживѣни; дори весели, при общия кипежъ на новия животъ. Улицитѣ се изпълватъ съ млади хора, жени, моми, дѣца, които съ довѣрие почватъ да се носятъ къмъ новитѣ господари на Нишавския градъ.

А хубавъ е градътъ Нишъ! Рѣката Нишава, която минава прѣзъ града, урегулирана, буйна и дълбока, го прави още по-гиздавъ. Красиви алеи по двата брѣга на рѣката и хубавъ желѣзенъ мостъ надъ нея напомнятъ нѣщо за хубоститѣ на много западни градове. Когато при вечерь, по зѣникъ-слънце, сетни слънчеви зари заиграятъ по върха на насрѣщнитѣ планини, а долу, въ низинитѣ, тъмни сѣнки настелятъ морната земя; когато по-късно въ

буйно течешитѣ води на Нишаза се заоглежда блѣдиятъ ликъ на пълния мѣсецъ и посипе съ треперливи лъчи искрешитѣ води; или когато въ ясна, лунна нощъ минете по страничнитѣ алеи на рѣката и въ тишината на нощта се вслушате въ плисѣка на рѣчнитѣ вълни, — въ душата ви заговорватъ спомени за красиви нощи и хубаво изживѣни дни по други крайща на земята и вие залюбвате хубоститѣ на българския Нишъ, съ околнитѣ му планини, буйна Нишава и красиви улици и алеи.

Слѣдъ Бѣлградъ, въ Нишъ е биелъ пулса на Сърбия. Хубави, солидни частни постройки, многобройни обществени учрѣждения и институти, окръжна палата, околийски домъ, гимназии, болница на Червения кръстъ, казарми, цитадела (старата нишка крѣпость), — всичко това привлича вниманието ми и азъ по него сѣдя за развитието на града и участието му въ общия културенъ животъ на Сърбия. Поминѣчниятъ животъ на Нишъ е билъ доста интензивенъ. Богати магазини, дюкяни, кафенета, театри—нищо не липсва на Нишъ. Градътъ е ималъ, обаче, нещастieto да прѣживѣе една страшна нощъ на 22 срѣшу 23 октомври, въ надвечерието на неговото падане. Когато отстъпващитѣ сръбски войски минавали прѣзъ града, знаяйки неговата близка сѣдба, прѣдали се на изстѣпления и грабежи по цѣлия градъ. Разбити били много магазини и дюгени, стоката разграбена и отнесена се коля и автомобили отъ офицери и войници, при непрѣкъсната пушечна стрѣлба и грѣсъкъ на рѣчни бомби, за тероръ на населението. Съ саморѣчни подписи, видни нишки търговци удостовѣриха истинността на печалиния фактъ. Военната власть, обаче, бързо въдвори редъ въ града и обезпечи на всички имота, честта и живота.

По улицитѣ на града и въ околността му, по по лето, изъ широкия друмъ къмъ Морава—хиляди слѣди отъ

избѣгалата сръбска войска: съблѣчени войнишки дрехи, често окървавени, шапки, строшени пушки, муниционни сандѹци, безброй патрони, прѣснати отъ двѣтѣ страни на пѣтя—всичко говори за едно отстѣпление на сломени, отчаени защитници на втората сръбска столица. Бързото слизване на съюзнитѣ войски отъ сѣверъ и страшниятъ устремъ на нашитѣ войски връзъ Нишъ заставили сръбското правителство къмъ бързи мѣрки за опразване на града отъ държавнитѣ учрѣждения и изнасяне на цѣнноститѣ и архивитѣ. Всичко станало, обаче, нощемъ, скритомъ, и на гражданитѣ било съобщено за напускане на града едва въ надвечерието на неговото падане. Нѣщо повече: дълго и настойчиво Пашичъ и другаритѣ му заблуждавали населението и го хранили съ надежда за успѣхи по бойнитѣ полета и погубване на България! — Ние знаехме и вѣрвахме, казваше ми единъ нишки първенецъ, че България ще загине, сгазена отъ Русия и Франция, и че ние ще вземемъ връхъ надъ австрийци и германци, които изгонихме веднажъ отъ Сърбия. — Въ това „знание“ на сърбитѣ се крие тѣхната самозабрава, тѣхния лудешки шовинизъмъ, който бѣ създалъ отъ сръбството нѣщо като митъ, нѣкакво повѣрие въ героичността на единъ народъ, извиканъ да бжде владѣтель на могща, силна Душановска държава, непобѣдимъ и прѣдопрѣдѣленъ за велики исторически дѣла и завѣти. . . Сръбскитѣ държавници бѣха свикнали съ мисълта, че срѣщу тѣхъ се бори „половината отъ Европа“, защото се вижда заплашена отъ тѣхния силенъ, коравъ народъ. Сръбскитѣ народъ е, дѣйствително, коравъ, трудолюбивъ, но той е поллуденъ отъ политически водачи, самомнителенъ, свадливъ, лукавъ и отмѣстителенъ. Той не можа, слѣдъ стогодишенъ самостоятеленъ държавенъ животъ, да се успокои и улегне, да затвърди редъ и законность въ страната си. Сръбската история е изписана

съ царевичества и прѣврати, бунтове и потиснически режими, каквито никой европейски народъ не е прѣживѣлъ. Коварството не е оставяло сръбскитѣ държавници дори въ епохата на тѣхнитѣ борби за отечествена независимостъ и свобода, когато сж пѣшкали подъ гнета на чужда властъ. Когато прѣзъ 1913 г. тѣ се хванаха за принципа *rebus sic stantibus*, това бѣ новъ изразъ и повторение на старитѣ приеми за надхитряване на съюзници и съсѣди, многократно вършено въ далечното и близко минало. А не липсва на тоя народъ нищо, което би могло да му обезпечи самостоенъ животъ, съ своя собствена духовна и материална култура, съ свой обликъ на народъ и държава.

Сърбия, като държава, е селска демократия, съ своитѣ добри и лоши страни. Като че-ли тъмнитѣ сили, които движатъ живота на незрѣлитѣ селски маси, сж били подходящи и пригодни условия за едно демагогство и политическо дилетанство, вършено въ най-широки размѣри отъ сръбскитѣ държавни дѣйци. И това е разоржвало демократичнитѣ слоеве, да не могатъ да реагиратъ, даже когато ги водятъ на гибель и разорение. Проявленията на вжтрѣшния политически животъ, по сжщитѣ причини, сж били безкрѣвни, несигурни, а това е принижавало всички и ги е поставяло подъ опекуството на несериозни и екзалтирани водачи — военни и граждански. Сѣ на това се дължи и липсата на стегнатостъ и редъ въ държавната организация, слабото благоустройство въ градове и села при, сравнително, добра заможностъ, слабата народна просвѣта, корумпирано правосъдие и низъкъ общественъ моралъ.

Сръбската Скупщина, която засѣдавала тукъ, въ Нишъ, до недавна, е била пѣстра смѣсица отъ екзалтирани и амбицирани политикани; тя не можѣ да се издигне надъ дребното, мимолетното, да се освободи отъ фанатич-

ната вѣра и блѣнове за „велика“ Сърбия, изградена надъ гроба на Македония и България. Сръбскитѣ управници не послушаха съвѣтитѣ на князь Трубецкой, дадени въ послѣдния сждбоносенъ за тѣхъ часъ. Може би, бѣше вече късно за съвѣти и мждрость. Хартвигъ бѣше изигралъ своята роль. Гибельта на Сърбия бѣ грижливо подг.вена отъ политици — сръбски и чужди, които не познаваха достатъчно проблемитѣ, съ разрѣшението на които се бѣха заели, като посѣха заблуда въ умоветѣ и сърдцата на крале, министри и народи . . . Сърбия не отиде по равнодѣйствиващата на историческата правда и развитие, а поиска да ги насили. Историята въ миналото е верига отъ насилия и завоевания; но въ наше врѣме насилията скжпо се плащатъ.

Обикаляме второстолничия градъ на Сърбия, гдѣто доскоро сж се подвизавали министри, депутати и политически водачи. По улицитѣ се движи пѣстъръ свѣтъ. Никой никого не уврѣжда и не безпокои; войницитѣ бързо отминаватъ по спѣшната си работа, а веселитѣ нишанки и нишани подъ ржка се заскитватъ по улици и площади. Личи си, че тукъ е воденъ веселъ, бихъ казалъ дори, безгриженъ животъ, макаръ и подъ грѣма на пушкитѣ и трѣсъка на топоветѣ. . . Когато влизахме въ Нишъ, ние прѣдполагахме, че ще намѣримъ града западналъ, безъ запаси отъ стока, храна, дрехи и пр. Дѣтали сме се. Французитѣ и англичанитѣ добрѣ се погрижили за своитѣ съюзници. Нищо не липсва на жителитѣ. Добрѣ облѣчени, добрѣ хранени, тѣмъ не е липсвала възможността да се прѣдаватъ даже на излишества. По улицитѣ на града сж изнесени за продажба много шоколадъ, всевъзможни бомбони, локумъ, тютюнъ, а въ нѣкои отворени дюгени—хубави коняци, вина и пр. деликатеси, прѣдлагани за добра цѣна. По кжщитѣ и частнитѣ домове — сжщата безопас-

ность. Тукъ, въ Нишъ, сж забѣгнали много сръбски сѣмейства отъ всички краища на Сърбия. Макаръ голѣма часть отъ тѣхъ да е напуснала града, заедно съ войскитѣ, значителна часть е остнала. Събрани сж вкупомъ по нѣколко сѣмейства; и тукъ, даже при сегашнитѣ условия, веселятъ нравъ на сърбина скоро се проявява. Отъ славянскитѣ народи сърбитѣ изглежда да сж най-общителни и най-разположени къмъ чувствени прѣживѣвания. Макаръ и да претендиратъ да сж най-чистокръвни славяне, въ Нишъ азъ усѣтихъ по-скоро лѣхъ на нѣмска култура, отколкото на славянска. Като почнете отъ кжщнитѣ наредби и минете прѣзъ кухнята, библиотеката на сърбина и го послѣдвате до кафенето и бирарията,—вие ще почувствувате близостъта на Виена, на нѣмскитѣ ресторани, университети и книжнина. Даже въ езика на сърбина ще чуete маса нѣмски думи (фиртль, цехъ, шпиталь и пр.) и—нито една руска или другославянска. Азъ не видѣхъ въ домашнитѣ библиотеки на никой сърбинъ съчиненията на рускитѣ класици и по-нови писатели; но нѣмски романи, поети и писатели ще намѣрите по лавицитѣ на всѣки библиотеченъ шкафъ и етажерка. . . И при все това, умразата на сърбина къмъ неговитѣ непосредствени съсѣди е безгранична. Умразата му къмъ българина, обаче, е чудовишна, феноменална. Тя е всмукана съ майчиното млѣко, затвърдена е отъ сръбската школа и прѣфинена отъ политическия животъ на Сърбия.

Хубава, мила дѣвойка, бѣжанка отъ Крагуевецъ, още дѣте, за нищо не скланя прѣдъ убѣдителнитѣ думи на моя другаръ, да признае господството на българитѣ въ Моравския край. — Българитѣ сж добродѣтелни, незлобиви, неотмъстителни, просвѣтени, — обяснява другарътъ ми. Ние ще заживѣемъ хубавъ животъ, въ миръ, свобода и благосъстояние! — Протеститѣ, обаче, на сръбската

дъвойка нѣматъ край. Тя, жена-дѣте, не се стѣснява дори да сквернослови. Подадената ѝ хубава хризантема за мигъ е разкъсана отъ вълнение и гнѣвъ: нищо българско тя не желае, не иска да знае; по лицето ѝ се изобразява онова чувство, което тъй грижливо е насаждано, откърмено и затвърдено — чувството на нечовѣшка умраза.

Българската жена може да не мрази, да не прѣзира тъй безумно лукавитѣ и коварни съсъди. Но българката трѣбва да се проникне отъ безгранична любовъ къмъ отечеството си, къмъ рода си, за да я посѣе въ душата на дѣцата си и образува отъ нея щитъ срѣщу безграничната умраза на сърби, гърци и ромжни.

Щабътъ на дивизията ни е настаненъ въ хубавия домъ на Нишката околия. Въ просторни, красиви зали и стаи сж се помѣщавали нѣкои отъ сръбскитѣ министерства. Тѣхната архива е спасена, изнесена, но всички мебели, канцелярски потрѣби и пр. — останали. Голѣма часть отъ архивитѣ на финансовото управление, бирничеството, околийския съдъ и окръжната скупщина сж сжщо изоставени. Тѣхното изучаване ме убѣждава, че въ извѣстни отношения сръбската държавна организация е по-свършенна и улегнала; но какъ тя е функционирала, за това архивитѣ не говорятъ. Разпитани, сръбитѣ разказватъ и признаватъ сами низкия уровеньъ, на който е стояло цѣлото вжтрѣшно управление на страната — административно, финансово и правосъдно. Корупция, подкупничество, пристрастие, низкъ моралъ — тоза е отличавало сръбското чиновничество и сръбскитѣ обществени дѣйци.

Нишъ е билъ не по-малко важенъ търговски и економически центъръ. Много банки и кредитни сдружавания говорятъ за интензивността на стоанския битъ въ тоя край. „Трговачка омладина“, разни еснафски дружества

и съюзи показват на стремежа да се организиратъ търговскитъ и производителни сили на страната.

По своето мѣстоположение, Нишъ ще си остане първостепененъ градъ на Поморавия, съ хубаво бждеще и всички условия за по-нататъшно развитие и разцвѣтъ.

Измежду всѣкидневната навалица по улицитъ на Нишъ се мѣркатъ сини униформи на австрийски войници. Блѣди, посърнали, немощни, почти всички сакати, кой съ ампутирана ржка, кой съ отрѣзанъ кракъ, хроми и недѣгави — това сж австрийскитъ плѣнници, оставени отъ сърбитъ въ града. Нѣколко хиляди отъ тѣхъ, обаче, които се радвали на здраве и могли да вървятъ, били отвлечени отъ отстѣпващата сръбска армия, която сѣ още очаква спасение и разчита на успѣхи. Австрийскитъ инвалиди посрѣщатъ съ буйна радостъ освободителитъ си и съ дълбоко вълнение разказватъ за изстрадалитъ дни на плѣнъ въ Сърбия. Последнитъ нѣколко деня тѣ не яли, били малтретирани, а много отъ тѣхнитъ другари сж измжчвани и убити.

Болницата на Червения кръсть е пълна съ ранени сръбски офицери и войници. За тѣхъ сж се грижили нѣколко иностранны мисии на Червения кръсть — руска, английска, американска. Самата болница е добръ уредена, въ голѣмо, нѣколкоетажно, просторно здание, близо до желѣзно-пжтната станция. Добръ уреденъ е и бактериологическия институтъ, който функционира въ редовно прѣзъ врѣме на войната. На сръбската армия не е липсвала медицинска помощ; санитарнитъ материали сж били въ изобилие. Голѣми складове отъ такъвъ материалъ паднаха въ наши ржцѣ при заемането на Нишъ.

Трофеитъ отъ побѣдата ни сж грамадни. Още от-тукъ залича прѣдстоящиятъ разгромъ на сръбската армия и държава. 30,000 манлихерови пушки, нѣколко милиона патрони, снаряди, десетки скорострѣлни батареи, автомо-

били, 7 локомотивни машини, 550 вагона, отъ които стотина пълни съ различни материали и неразтоварена стока, пълни складове съ всевъзможни военни вещи—обуца, куртки, одеала, фанели—всичко това съставлява трофеи на побѣдоноснитѣ ни войски, отъ стойность на нѣколко милиона лева.

Прѣзъ Нишава, отгатакъ красивия арковъ мостъ, е старата Нишка крѣпость. Влизамъ въ нея прѣзъ внушителна, висока порта, обкована цѣла въ желѣзо, подъ дебелъ камененъ сводъ. Навжтрѣ въ крѣпостъта е цѣлъ кварталъ отъ казарми, погребѣ, складове, шабни канцеларии, жилища, градини и пр. Валоветѣ на крѣпостъта се издигатъ високо, всички обшити съ дѣланъ камъкъ, а по върховетѣ—съ чимъ. Портата и валоветѣ сж добръ запазени, нѣколкократно подновявани. Застаналъ на единъ отъ сѣвернитѣ валове, прѣнасямъ се вѣкове назадъ, жогато българи сж градили крѣпостъта, а турци сж отстоявали въ нея на честитѣ походи и нападения отъ сѣверъ. Сега крѣпостъта ѣ безъ всѣкаква военна стойность. Само за нѣколко часа тя и нейнитѣ защитници биха се обърнали на прѣстъ и камъне подъ ударитѣ на тежкитѣ топове.

Нишката цитадела единъ день ще стане красивъ жилищенъ кварталъ на града, или отличенъ паркъ. Сега сж прѣснати изъ вжтрѣшностьта на крѣпостъта стари и нови орджия, военни материали, грохнали сгради, малкъ паметникъ на Милана и нищо друго по-внушително, позабѣлѣжително.

По брѣга на Нишава, въ края на една алея, е малка публична градина, съ повечко храсте, отколкото цвѣтя. Но затуй пъкъ почти всички частни домове иматъ кокетни градини съ много цвѣтя. Есеннитѣ дни въ Нишь сж още меки и къснитѣ рози, хризантеми и гиргини ки-

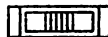
чачат входоветъ и прѣддверията на всички жилища и дворове: Повечето отъ жилищата въ Нишъ сж солидни постройки, съ значителенъ комфортъ. Градътъ е съ електрическо освѣтление, инсталирано, обаче, много примитивно, съ слаба свѣтлина.

Полека-лека животътъ въ Нишъ взема своя нормаленъ ходъ. Магазинитъ се отварятъ и улицитъ—оживѣватъ. Но вечеръ рано всичко утихва. Само нощнитъ патрули бдятъ по улици и площади надъ заспаляя градъ.

На площада, прѣдъ красивия желѣзенъ мостъ, набързо се издига триумфална арка, окичена съ побѣдни български знамена. Нишъ трѣбва да посрѣшне тържествено владѣтеля на България, който тукъ ще омие позора на страната, тѣй дрѣзко хвърленъ въ лицето ѝ прѣзъ 1913 година. . .

Днитъ сж топли, слънчеви, ясни. Надъ града често прѣлетяватъ съюзнишки аероплани, които извършватъ разузнавателна служба. Неприятелътъ е заелъ здраво лѣвия брѣгъ на Морава, слѣдъ като е разрушилъ двата моста надъ рѣката, водящи за Прокупле и Лѣсковецъ. Но Морава трѣбва да се мине. Тази задача остава пакъ на желѣзната 9-та дивизия, която пожъна толкова слава и покри, чрѣзъ спечелени побѣди, съ лаври своитъ храбри полкове.

Съ падането на Нишъ, Княжевецъ, Алексинецъ и Крушевецъ, отъ Сърбия се надига гигантска вълна отъ бългали. Бѣгатъ всички отъ изтокъ и сѣверъ къмъ западнитъ и южни покрайнини на Сърбия. Съ какви надежди е сгрѣто това бѣгство? Докждъ ще стигне и трагикитничеството на тоя народъ, който постави на карта щѣлото си бждаще, отъ завистъ и умраза къмъ насъ?

X.

2 ноември 1915 г.

На юго-западъ отъ Нишъ се издигатъ низки хълмове, които бавно се навалятъ къмъ течащата недалечъ Българска Морава; на югъ, при Курвинградъ, тѣ се издигатъ високо и бранятъ горното течение на рѣката. Отвѣдъ разрушения желѣзно-пжтенъ мостъ надъ Морава, по линията за Лѣсковецъ, неприятельтъ е укрѣпилъ двѣтѣ могилки на лѣвия брѣгъ съ двуредни, едни надъ други, окопи и оттукъ обсипва съ снаряди и куршуми приближаващитѣ се къмъ Морава войски. Надолу, по течението на рѣката, до с. Мраморъ, отвѣдъ голѣмия желѣзенъ мостъ, сжщо така разрушенъ, на пжтя за Прокупле, сърбитѣ се тоже окопали и заели цѣлото възвишение надъ брѣга. Лѣвиятъ брѣгъ на Морава, по цѣлото течение въобще, е високъ, съ бързо издигащи се надъ него полски възвишения и хребети, удобни за артилерийски и пѣхотни позиции. Дѣсниятъ брѣгъ, заетъ отъ насъ, е, наопаки, низкъ, блатистъ, съ рѣдки върбалаци и крайно несгоденъ за настѣпателно движение. Нашитѣ полкове сж залегнали тукъ, въ набързо приготвени окопи, и вече отъ нѣколко дена сж въ постоянна прѣстрѣлка съ сръбскитѣ насрѣщни войски. Неприятельтъ вижда и слѣди отъ височинитѣ на лѣвия брѣгъ на Морава всѣко наше движение и пригавяне за минаване на рѣката. Денемъ нашитѣ дѣйствия сж несигурни, но нощемъ кипи усилена работа по разставяне на артилерия и пригавянето ни да минемъ на отсрѣщния брѣгъ.

Морава спира и забавя нашитѣ операции ето вече нѣколко дня. Сърбитѣ добрѣ сж прѣцинили нейното значение и тъкмо затова се спрѣли въ своето отстъпление на лѣвия ѝ брѣгъ, на позиции, защитени, вмѣсто съ вълчи ями и телени мрѣжи, — отъ придошлата, дълбока и буйно течаща Морава.

Днесъ артилерийскиятъ двубой отъ двата брѣга на рѣката е силенъ, оживенъ. Нѣколко дня сме вече въ Нишъ, назадъ отъ бойния фронтъ. Животътъ на новия градъ ме интересува, но дѣйствиата, които ставатъ и се пригватятъ на Морава, почватъ сѣ повече и повече да ни вълнуватъ. Ситенъ есененъ дъждъ рѣми; но менъ ме не съдържа въ града. Искамъ да ида на историческата рѣка, на Българска Морава, която толкова спомени и мисли буди въ тоя часъ,—рѣката, която нѣкога е отдѣляла българската държава отъ Сърбия.

Конътъ ми се плъзга по разкаляното нанѣгорище къмъ върха на хълма и азъ съмъ принуденъ да правя всевъзможни криволици по него, качвайки се сѣ по-нагорѣ и по-нагорѣ. Налѣво, по хълма, сж прѣснати хубави вили, срѣдъ отдавна обрани лозя и овошни градини. Завивамъ по билото, къмъ лозята, и по дълбокия пѣть, затуленъ отъ диви шипки и храсталакъ, стигамъ до висока полянка, отъ която се вижда цѣлия неприятелски фронтъ. Рѣката Морава, мѣтна и бързотечна, опасва съ нѣколко завоя възвишенията по двата брѣга, лудо се разлива надолу, по котловината, и пакъ се прибира въ дълбоко легло, притисната често отъ хълмове и възвишения, ту поблизки, ту по-далечни отъ двата ѝ брѣга. Нѣколко гънки на плоското възвишение прикриватъ движението на хора и коне, които, едни слѣдъ други, се низятъ и отминаватъ къмъ залегналитѣ въ низинитѣ дружини. Нѣйдѣ се мѣрнатъ патронни коля, които ту спратъ на закрито

мѣсто, ту прибѣгватъ по равнината и настигатъ конетѣ, които се връщатъ и пакъ отиватъ надолу, къмъ Морава. Отъ време на време нѣкой шрапнелъ прѣлети надъ позицитѣ долу, или по възвишението, къмъ насъ, слѣдъ което чести пушечни изстрѣли се обадятъ отъ двата брѣга на рѣката. Слѣдъ малко лѣвиятъ брѣгъ на Морава наново смълква, въ окопитѣ по него нищо не се вижда, макаръ хиляди блящи сърби да шѣтатъ тамъ съ маузерки въ ржцѣ. И двѣтѣ страни се спотайватъ, дебнатъ и готвятъ за новъ двубой.

Нашитѣ окопи сж плитки, въ блатливи и изводнени мѣста; дѣто калъта се лѣпи и подъ мигачитѣ на окоото. Войнцитѣ лежатъ тукъ день и нощъ, изцапани, измокрени, и не могатъ да си подадатъ главата отъ огъня на сръбскитѣ стрѣлкови окопи. Но нашитѣ гаубични и тежки батареи, настанени задъ билото на хѣлма, по дѣсния брѣгъ на рѣката, или въ нѣкъся гънка на юго-западнитѣ планински възвишения, засипватъ съ снаряди отсрѣщнитѣ сръбски окопи и батареи и често ги заставятъ да мълчатъ по цѣли часове.

Морава е пълноводна, като никога. Широка до 140 метра и дълбока на мѣста до 4 метра, буйна и безъ бродъ, не може да се прѣгази и форсира. Понтонната дружина е останала нѣйдѣ далечъ задъ фронта. Трѣбва да се приготвятъ плавателни уреди—салове—и съ тѣхъ да се прѣхвърлятъ полковетѣ отъ дивизията прѣзъ рѣката. Командирѣтъ на полкъ, който надвечеръ застигамъ по хѣлма надъ Морава, гнѣвно обяснява трудноститѣ на една такава плавателна операция. Но да се бездѣйствува—не може. По-долъ, къмъ Крушевецъ, и по-горѣ, къмъ Лѣсковецъ, Морава е вече мината отъ 6-та и 1-ва дивизии. Трѣбва да минемъ часъ по-скоро и ние, за да притиснемъ събранитѣ оттаткъ Морава сръбски дивизии, прѣди да

успѣятъ да се оттеглятъ на нови вътрѣшни отбрани-
телни линии.

Завръщамъ се по мръкнало въ града съ ясна прѣд-
става за всички трудности, които прѣдстоящото минаване
на Морава крие за насъ. Още не отседналъ отъ коня,
страшенъ грѣмъ разтърсва града. Нѣкакъвъ динамитенъ
складъ край Нишъ билъ запаленъ. Къмъ тая случайность
скоро иде друга: цѣлиятъ градъ потъва внезапно въ
тъмнина, вслѣдствие на поврѣда въ електрическата юзина.
Кавалерийски патраули засноваватъ изъ града, а въ жили-
щата мнозина потрѣпватъ прѣдъ неспокойната мисль за
прѣдстоящитѣ боеве.

Въ старата крѣпость войницитѣ отъ пионерната дру-
жина работятъ денонощно за сковаване на плотини отъ
всевъзможни бѣчви, платнища и слама. Тази нощъ трѣбва
да се започне минаването прѣзъ Морава — горѣ, при
желѣзно-пѣтния мостъ, и долѣ, при с. Мраморъ. 3-та бри-
гада има заповѣдъ да демонстрира при Мраморъ, съ нѣ-
колко лодки и гребци. Въ това врѣме съ салове трѣбва
да се мине Морава при желѣзно-пѣтния мостъ. Нощта е
тъмна, беззвѣдна. Къмъ полунощъ дълга върволица отъ
пионерни войски и плавателни материали се напѣтватъ
къмъ Морава. Въ нашия станъ е дълбоко безмълвие.
А нѣмъ е и отсрѣщниятъ брѣгъ. Всички, обаче, знаемъ,
какъвъ адъ отъ огънь, желѣзо и олово ще се изсипе
отъ двата брѣга слѣдъ малко, слѣдъ мигъ, при пързия
опитъ да плувнемъ по рѣката. Колата спиратъ изъ вър-
битѣ; много отъ тѣхъ сж затънали изъ блатливото, мочур-
ливо крайбрѣжие; войницитѣ трѣбва на рѣцѣ да отнесатъ
край брѣга и тамъ да сглобятъ плавателнитѣ уреди. Ала
неприятельтъ се раздвижва наведнажъ. И двата брѣга на
Морава оживѣватъ, настрѣхватъ. Нашиятъ смѣлчаци не
трѣпватъ. Честъ пушеченъ огънь пламва и се разгаря по

цѣлия фронтъ. Нашитѣ батареи зариватъ отсрѣщния брѣгъ съ снаряди и отъ грѣмъ и трѣсъкъ се търси цѣлата земя. Чевръсто саловетѣ, отрупани съ войници, се спускатъ по рѣката и заплувватъ по мжтнитѣ и буйни води на Морава... Но какво сж шепата храбреци по саловетѣ, когато насрѣщати чака многоброенъ противникъ съ насочени пушки, ножове и картечници къмъ тѣхъ! Зловѣщиятъ трѣсъкъ на картечницитѣ смразява и най-буйния поривъ на самопожертвование, на хероизмъ. . . Буйната рѣка отниса саловетѣ по течението и ги прави неустойчиви, неиздържливи на вълнитѣ. Борба съ водната стихия, борба съ картеченъ и пушеченъ неприятелски огнь! При все това, много отъ войницитѣ стигатъ брѣга и лютъ ржкопашенъ бой закипява отнове на твърдата земя. . . Ала много отъ саловетѣ сж потопени, а върналитѣ се назадъ могатъ да взематъ само стотица храбреци и ги отнесатъ толкова въ помощ на миналитѣ отвѣдъ, колкото — на гибель, на сигурна смъртъ. . . Водитѣ на Морава сж обагренеи, окървавени. Плисъкътъ на нейнитѣ вълни не се чуе отъ адския грѣмъ и трѣсъкъ на боя, който трае вече часове. Призори, когато хоризонтътъ почва да бѣлѣе и всѣко движение на нашия брѣгъ слава прицѣлъ на неприятелския огнь, операциитѣ трѣбва да спратъ. Но пушечниятъ огнь не спира: Морава е по-бѣсна, по-дива въ своя ревь, ненадвита отъ безумния куражъ на прѣзирашитѣ смъртта...

Разсъмва се. Сега иде редъ на орждията. Тѣ трѣбва да отплатятъ за падналитѣ въ боя на Морава герои. И лютъ артилерийски огнь се разгаря по цѣлия фронтъ. Нашитѣ тежки гаубици сриватъ всичко по двѣтѣ могили на лѣвия брѣгъ на Морава. Много неприятелски орждия замлъкватъ, а въ окопитѣ се забѣлѣзва нервно движение, неспокойствие, смущение. Двѣ неприятелски далекобойни орждия, обаче, стрѣлятъ откъмъ височинитѣ надъ с. Мра-

моръ къмъ сѣверния край на града, гарата, цитаделата, казармитѣ, безъ да причинятъ нѣкакѣи загуби. Много отъ снарядитѣ се забиватъ въ калната почва и не експлодиратъ. Сърбитѣ се мжчатъ да запалятъ муниционнитѣ складове въ артилерийскитѣ казарми и крѣпостъта, но не успѣватъ. Привечеръ нови силни гърмежи отъ тежки оръжия тресатъ града. Единъ снарядъ пада въ задния дворъ на Околийския домъ, другъ — въ двора на Окръжната палата. Нито единъ не експлодира. Не сж ли тия изстрѣли послѣдни конвулсии на единъ противникъ, който се готви да отстѣпва? Ние имаме вече опитъ отъ миналото.

Прѣзъ сщия день и цѣлата слѣдъ него нощъ нашитѣ оръжия не замлъкватъ. Неприятелскитѣ окопи по Морава сж сринати, разрушени. Шрапнелниятъ огънь тоже е довършилъ своето. Но двубоятъ можеше да продължи още нѣкой день, ако прѣминалитѣ Морава по-долѣ отъ насъ части отъ 6-та дивизия (3 Бдински полкъ) и спускащитѣ се германски войски откъмъ Крушевецъ не заплашватъ лѣвото крило и тила на стоящата срѣшу ни сръбска дивизия. I-ва Софийска дивизия, слѣдъ като заела Лѣсковецъ, сжщо се спуснала на юго-западъ, къмъ Лебане. Отстѣпленieto на сърбитѣ съ това е компрометирано, заплашено. А и напорътъ на 9-та дивизия е лудешки, неудържимъ. Едно ново форсиране на Морава отъ насъ би поставило цѣлата сръбска армия въ критическо положение. Така комбиниранитѣ дѣйствия заставятъ сърбитѣ къмъ ново отстѣпление. Тѣ се опитватъ, обаче, за сетенъ пѣтъ да си помогнатъ. Оставайки леки заслони по Морава срѣшу насъ, нѣколко тѣхни дивизии се отправятъ къмъ настѣпилата отвѣдъ Морава I-ва Софийска дивизия. Стремезътъ на сърбитѣ е да освободятъ дѣсното си крило отъ обхождане, като едноврѣменно ударятъ съ голѣми сили на

I-та наша дивизия. Планътъ е добръ замисленъ. И тукъ, на рѣката Пуста, стана знаменитиятъ бой на Софийската дивизия съ събранитѣ срѣщу нея сръбски дивизии. Боятъ е билъ кървавъ, неравенъ. Отстѣпленieto на нашитѣ назадъ, къмъ Лѣсковецъ, е дало куражъ и надежда на сърбитѣ да си възвѣрнатъ града. Но тукъ наврѣме се явява първа бригада отъ желѣзната 9-та дивизия, която съ лудешки устремъ успѣва да мине въ бродъ Топлица, газаяйки мѣтнитѣ ѝ води, и съ бѣсъ се нахвърля въ тилъ и флангъ на настѣпилитѣ срѣщу I-ва дивизия сърби. Изненадата е голѣма. Разгорѣлиятъ се наново бой между наши и сърби е отчаенъ, кръвопроливенъ. Загубитѣ и на двѣтѣ страни сж тежки. Но сърбитѣ сж почти обходени. Тѣ трѣбва да се спасяватъ съ отстѣпление, прѣзъ врѣме на което даватъ маса плѣнници и изоставятъ всичкитѣ си ранени и убити по бойното поле. И ние спечелихме още единъ бой, още една побѣда!

А стоящитѣ при Мраморъ неприятелски части напускатъ Морава прѣзъ ноцѣта на 30 октомври и отстѣпватъ къмъ Прокупле. Прѣдната ноцъ 3-та бригада отъ дивизията, която трѣбваше да демонстрира тукъ, при Мраморъ, получава заповѣдъ да мине отатъкъ Морава, на всѣка цѣна, макаръ само съ двѣ лодки и нѣколко гребци. Минаването не стана. Неприятельтъ бди и открива убийственъ огънь по настѣпилитѣ край брѣга пионерни войски! Утринѣта на 31 октомври, обаче, насрѣщниятъ брѣгъ на Морава е нѣмъ, запустѣлъ. Селени отъ Мраморъ, отъ другия брѣгъ на рѣката, зашетватъ по брѣга и съобщаватъ за сръбското отстѣпление. Неприятельтъ избѣга, прѣди да сключимъ обрѣча задъ него.

9-та пионерна дружина е на работа. Командирѣтъ на дружината, подполковникъ Данаиловъ, и всички негови ротни командири рѣководятъ лично поправката на раз-

рушения желѣзенъ мостъ. Само слѣдъ два часа мостътъ е готовъ за минаване и дружинитѣ се нахвърлятъ едни слѣдъ други къмъ отсрѣщния брѣгъ. Тия, които до вчера лежахъ като замрѣли въ калнитѣ окопи край рѣката, сега се прѣхвърлятъ чевръсто, като сърни, по неравнитѣ стѣпала на поправения мостъ и бързатъ да отминатъ по стѣпките на избѣгалия неприятель. Тукъ е командувашиятъ I ва армия, генералъ Б-въ, който поздравява пионеритѣ съ бързата поправка на моста. Когато дружинитѣ замаршироваха отвѣдъ Морава, къмъ Прокупле, и музикитѣ загърмѣха тържествени маршове, на всички ни се стори, че боеветѣ съ сърбитѣ се свършватъ и кървавитѣ ни походи въ тая страна ще взематъ скоро край. . .

Недалечъ отъ поправения желѣзенъ мостъ, нагорѣ по рѣката, бързо е построенъ другъ такъвъ отъ понтонни лодки, дошли въ навечерието на сръбското отстъпление; Прѣзъ него минаватъ артилерийскитѣ отдѣления, които бързо взематъ пѣтя за Прокупле. На лѣвия брѣгъ на Морава сж разрушени отъ огъня на нашитѣ орджия много къщи. Въ една такава двуетажна сграда намираме стотина пушки, безброй патрони и много ржчни бомби. Оттукъ сърбитѣ сж стрѣляли съ картечница срѣщу нашитѣ на другия брѣгъ; нѣколко наши снаряди пробиватъ покрива и стениитѣ на къщата и избиватъ повечето отъ защитниците на импровизираната крѣпостъ. Когато отстъплението на сърбитѣ се започнало, голѣма частъ отъ тѣхъ не искали да вървятъ съ частитѣ си, а се прѣснали и разбѣгали по крайбрѣжието на рѣката. Сега тѣ се събиратъ единъ по единъ, прѣдаватъ се и нѣкакъ самодоволно ни изглеждатъ: отървахме се, най-сетнѣ,—искатъ да кажатъ съ веселото изражение на лицето си.

Възлизамъ на хълма, който се издига надъ село Мраморъ, и се спирамъ прѣво на сръбскитѣ окопи. Дѣлу,

подъ мене, Морава шуми, лудува и нѣкакъ тайнствено ми говори съ езика на миналото. Нейниятъ шопотъ ми спомня за много щастливи и злочести дни, изживѣни отъ българитѣ по Морава, прѣди да бждатъ заробени и задушени отъ еднокръвенъ братъ. .

Сжщата Морава, която не е прѣстанала да се нарича *българска* дори и тогава, когато сърби сж владѣли и господарували надъ тоя край!

Днесъ за лишенъ пжтъ сж обагрени съ кръвь нейнитѣ води, които хиляди години сж заглушавали съ шума на вълнитѣ си тжжнитѣ напѣви на единъ народъ, обрѣченъ на робство и неволя отъ историята и сждбата.

Около мене, на всички страни — купища прѣсни гробове. Прѣдъ окопитѣ, задъ тѣхъ и срѣдъ тѣхъ—страшни ями, изровени отъ голѣмокалибрени снаряди. Влѣзохъ въ една такава яма, която ме погълна цѣлъ. Въ прѣстѣта се забили нѣколко кжса отъ страшната граната, която засипала всичко наоколо съ желѣзо и прѣстѣ! Прѣдъ бруствера на окопитѣ—сжщитѣ разрушения. Кървави дрехи, прѣснати по дългия редъ окопи, говорятъ за ужаситѣ на смъртъта, която цѣла седмица витаела тукъ и косила безъ жаль сжжпи жертви, сжжпъ животъ.

Студентъ, буенъ вѣтъръ задуха. Притулени задъ купа сѣно, похапваме набързо и слѣдъ малко поемаме пжтя на нашето ново настжпление.

Полковетѣ сж отминали и бързатъ да застигнатъ неприятеля, който ловко отстжпва по вжтрѣшни пжтища и планински вериги. Притисканъ отъ изтокъ, сѣверъ и западъ, нему остава единъ пжтъ за отстжпление—прѣзъ планинитѣ Голякъ и Капаоникъ, къмъ Косово-поле, дѣто сърбитѣ, за трети пжтъ, въ подножието на Шаръ, ще напоятъ съ кърви браннитѣ полета на миналото.

Пялтъ за Прокупле се възкачва по едно възвишение, което се завършва при града съ разхвърлени лъсисти върхове, заети от неприятеля. Тук боятъ наново се завързва. Но тоя път упорството на сърбитѣ е лесно сломено. Макаръ позициитѣ имъ да сж високо по нанагорището къмъ града и, слѣдователно, да иматъ добъръ обстрѣлъ къмъ настѣпващитѣ наши вериги, тѣ не издържатъ прѣдъ шурма на нашитѣ полкове, поддържани отъ вихровия огънь на артилерията. Едноврѣменно отъ сѣверо-западъ, отъ Крушевецъ, прѣзъ планинскитѣ проходи на Ястребецъ, се наваля и приближава къмъ града германската 101-ва дивизия. Прокупле не може се одържа. Привечерь сърбитѣ се оттеглятъ, съ бой, по лъсиститѣ върхове на югъ и юго-западъ отъ града, оттатъкъ рѣката Топлица, опитвайки съ артилерийски огънь да задържатъ нашето настѣпление. Късно вечерята една наша дружина влиза въ града, а слѣдъ малко застигатъ германски кавалеристи, пѣхотни и артилерийски части.

Прокупле е разположенъ амфитеатрално по склона на едно слабо възвишение и има вълшебно-красивъ изгледъ отъ южна страна. Долу, подъ града, се вие като сърпъ рѣката Топлица, която, притисната отъ хълмове на юго-западната страна на града, провира се бързо между тѣхъ и нашироко се спуска къмъ юго-изтокъ, прѣзъ малка котловинка, осѣяна съ хубави зеленчукови и овощни градини. Погледнато на града отъ тоя край, гледката е великолѣпна, красива. Въ ума ми оживѣва Търново съ виещата се около него Янтра. Прокупле е чистъ градъ, съ обширенъ площадъ, всрѣдъ който се издига високо-изградена буйна чешма. Улицитѣ на града сж широки, зданията—по малко красиви отъ ония на Нишъ; но и тукъ Окржжната палата, прѣвърната сега на болница, е монументална сграда съ хубавъ изгледъ надъ рѣката. Почти всички къщи иматъ

обширни хубави градини. Надъ Топлица, по хълма, изне-
надано ме спира плънително-красива градина, съ много-
бройни, най-разнообразни, китни хризантеми, рози, циклами,
пламъци, срѣдъ буйна още зеленина. Чисти, хубави алеи,
съ сѣнници и седалищни пейки, обърнати къмъ южнитѣ
планини, ме захласватъ и каратъ да забравя трѣска на
орждията, миризмата на барутя и ужаситѣ на боя. Съдамъ
за отмора прѣдъ потъчалата въ зеленина веранда на
стария заможенъ домъ, въ който прѣди день-два
кършенъ дѣтски смѣхъ е огласялъ бащинъ кѣтъ, за да
запустие слѣдъ малко, въ бѣсния вихъръ на войната . . .

Прѣзъ Топлица е прѣхвърленъ понтоненъ мостъ,
взетъ отъ сърбитѣ при тѣхното бързо отстъпление. Отвѣдъ
моста, въ котловинката, тая нощъ сж на станъ наши пол-
кове, вмѣсто сръбски такива, срѣдъ които прѣднитѣ дни
кралъ Петъръ е ходилъ съ наведена глава. Кралтъ госту-
валъ въ Прокупле въ старинната къща съ хубавата градина
на генералъ Мишичъ. Той бѣ немощенъ да се противи на
политици и генерали, които водѣха Сърбия къмъ ката-
строфа. Сега нито Пашичъ, нито Мишичъ могатъ да
облекчатъ днитѣ му на скитничество и бѣгство.

Въ западния край на града стигатъ и бързо отми-
наватъ германски полкове. Тѣ тръгватъ прѣзъ Плочникъ
за Куршумлия, по петитѣ на нѣколко сръбски полка, които
прѣзъ тукъ отстъпватъ тоже къмъ Косово-поле, по шосето
за Прищина. Нѣкои кавалерийски и артилерийски части
отъ германцитѣ оставатъ, обаче, за ноцуване въ Прокупле.
Градтъ е оживенъ отъ високия говоръ на българи и
германци. Привечеръ нашитѣ войници сж прибрани на
биваци край града, но германцитѣ до късна нощъ шумятъ
изъ улицитѣ. Още при първа срѣща съ тѣхъ, хвърля се
въ очи сурово-войнствения имъ видъ. Тѣхнитѣ високи каски
говорятъ нѣщо внушително на душата, на сърдцето. Въ

паметьта ми оживѣватъ старитѣ римски легиони, които, сѣкашъ, наново се връщатъ и зашѣтватъ по балканския полуостровъ. . . .

По крайнитѣ улици на града прииждатъ маса бѣжанци — жени и дѣца, кола и добитѣкъ. Прѣдъ една група отъ млади невѣсти и моми, майка една води за рѣчка невръстно дѣте, съ бѣлъ флагъ въ мѣничкитѣ му рѣцѣ. Женитѣ, съ почти забулени лица, свели очи къмъ земята и съ трѣпки въ душата боязливо крачатъ по калния пѣтъ. . . Бѣгали да се спасятъ. А връщатъ се, защото спасението ~~е~~ дошло. Дѣтето поглежда плахо и свѣнливо, а голѣмитѣ му изразителни очи прѣмигватъ и говорятъ за милость и пощада. . . .

XI.

4 ноември 1915 г.

Ношътa прѣваля. По тъмно-сивото небе тукъ-тамъ блещукатъ звѣздици, затулвани често отъ бързо бѣгащи по небето малки, разкъсани, пепеляви облаци. Зората е далече. Но градътъ не спи. Цѣлата нощъ е неспокойна, тревожна. По улицитѣ — глъчъ и чести провиквания. Тъмни сѣнки се мѣркатъ по жлитѣ и улицитѣ, бързо отминаватъ, сноватъ нагорѣ-надолѣ, нѣкои се спиратъ, като че-ли очакватъ или искатъ да молятъ нѣщо.... Остриѣтѣ каски се очъртаватъ страховито прѣдъ нѣкоя свѣтлинка и напомнятъ за побѣдителя, за владѣтеля на града. .

Прокупле прѣкарва своята първа нощъ въ ржцѣтѣ на новъ господарь.... Боже мой, колко тревога, колко страхъ, колко молби въ тая дълга, тъмна нощъ! Ние сме въ вихъра на войната, и това стига, за да сведемъ покорно глава прѣдъ кървавия образъ на жестокитѣ богове

А нашитѣ сж тамъ, задъ рѣката, вѣнъ отъ града, на лагеръ. И по-добрѣ. На открито небе душата бива по-чиста, сърдцето—по-възвишено. Побѣдителятъ трѣбва да бжде неумолимъ, дори жестокъ, но само въ боя, въ борбата гърди съ гърди. .

Звѣздитѣ гаснатъ. Небето сивѣе и скоро деньтъ ще настъпли. Отвѣдъ Топлица, въ полето, мъждукатъ гаснящи огньове; низко надъ българския станъ се носи димъ и слаба мъгла. Остриятъ звукъ на медна трѣба пронизва хладния утрѣшенъ въздухъ и за мигъ събужда спящия лагеръ.

Трѣбва да вървимъ. Бързо наваляме хълма надъ Топлица и се спускаме прѣзъ понтонния сръбски мостъ къмъ строенитѣ за походъ полкове. Отдалече дочуваме поздравитѣ на полковитѣ командири, а ехото отъ гърлеститѣ отговори и поривисто ура се носи далечъ надъ цѣлата околностъ. Дружинитѣ тръгватъ на пжтъ, начело съ гърмящитѣ музики, които тресатъ душата на войника въ тоя раннъ сутренъ часъ. Днесъ ще гонимъ пакъ неприятеля и ще водимъ бой съ него, дѣто го застигнемъ.

Пѣхотнитѣ части отминаватъ напрѣдъ, слѣдъ тѣхъ бавно се движатъ по тѣсния пжтъ артилерийски отдѣления. А тамъ, въ края на нощния лагеръ, е строенъ кавалерийски ескадронъ. Левентъ, строенъ офицеръ държи кратка рѣчь на отличилитѣ се въ прѣднитѣ боеве, благодари имъ за непримѣрната храбростъ и беззавѣтна служба. Спирамъ се прѣдъ тия безстрашни войни, които, съ изопнати чърти на лицето, сж впили очи въ своя командиръ и гълтатъ неговитѣ горещи думи и похвали. Майоръ прочита нѣкакъвъ списъкъ, извиква прѣдъ линията десетина души, които получаватъ кръстове за храбростъ, а други биватъ повишени въ подофицерски чинъ. Церемонията е кратка, но внушително-тържествена. Войниците сж ентузиазирани и съ лудешко ура отвърщатъ на пожеланията за нови побѣди надъ врага. Слѣдъ мигъ ескадронътъ се пониса като вихъръ за нови срѣщи съ неприятеля.

Настигаме по калния пжтъ пѣхотни и артилерийски части, които задрѣстили цѣлата ивица по дѣсния брѣгъ на Топлица. Отдѣсно, непосредствено надъ пжтя, се издигатъ малки възвишения, прѣдгория на Пасяга. Малки артилерийски разезди се опжтватъ къмъ върховетѣ за разузнаване на мѣстността. А влѣво отъ насъ бучи мжтната и бързотечна Топлица, която се носи на западъ, къмъ Морава, въ която влива своитѣ води. По буйното течение

Д-ръ Хр. Мутафовъ, Прѣзъ Сърбия.

се носят голѣми ладии съ нѣколко наши войници, които ловко се справятъ по мѣчнитѣ завои на рѣката и честитѣ прагове. Нѣйдѣ ни се струва, че лодката ще се обърне съ гребцитѣ въ Топлица, но наведнажъ тя отскочи, плъзне се по водната повърхнина и пакъ гладко заплува по буйното течение. Гребцитѣ бързатъ надолу, къмъ Моравѣ, летятъ като хала и скоро се изгубватъ отъ нашитѣ очи.

Прѣднитѣ наши разезди не срѣщатъ нийдѣ противникъ. Слѣдъ отблѣсването на сръбскитѣ дивизии при Лѣсковецъ, тѣ се оттеглили прѣзъ селата Джбово и Злата къмъ Петрова-гора и града Лебане. Раздѣленъ на два отряда, неприятельтъ се прибира по граничните планински вериги на Голякъ, отдѣто единтъ отрядъ се движи прѣзъ върха Китка (1193 м.) къмъ Гиляне, а другия—по коритото на р. Медведжа, прѣзъ Туларе, Марконева-чука, Медевци, върха Лѣсица (1261 м.) и гребена на Прапацица, къмъ Косово-поле. По всичко личи, че сърбитѣ ще прибератъ всички свои сили на Косово поле и тукъ ще стане рѣшителниятъ бой за историческата сѣдба на държавата имъ.

Отстѣпленieto на неприятеля е бързо, стремглаво. Той изоставя по пѣтя маса свои ранени, които наши санитарии прибиратъ и прѣвързватъ ведно съ нашитѣ. Въ с. Житоража спираме за почивка и оттукъ наново почваме да слушаме пукота на пушкитѣ и трѣска на орждията. Въ селото е голѣмо оживление. Отстрани на пѣтя, който дѣли селото на двѣ, въ една колиба, е телефонниятъ постъ на настѣпващитѣ наши части. Линията се строи напрѣдъ, къмъ фронта. Телефониститѣ ни опжтватъ и даватъ свѣдения за настignатия неприятель. Скоро ще настѣпимъ въ зоната на боя.

Прѣдъ бѣлосана, низка кѣща въ селото, сж наѣдали, по разхвърлени дървета и пѣне, ранени сръбски войници,

съ прѣвързани ржцѣ, глава и крака, съ оборена глава и разсѣянъ погледъ. Близко до тѣхъ наши ранени оживѣно разговарятъ и нито за минута не имъ минава прѣзъ ума, че стоящитѣ край тѣхъ сърби сж били тѣхни кръвни врагове прѣди день-два въ лютия бой. Еднаквата сждба ти прави равнодушни къмъ тия, които при р. Пуста сж извършили нечути жестокости надъ наши плѣнници и ранени. Още единъ пжтъ трѣбваше да отбѣлѣжимъ еднаквитѣ чувства и душа у сърбина и нашитѣ, на фронта, въ боя и слѣдъ него.

Настрана отъ бѣлата кжща, която служила за прѣвързоченъ пунктъ, се трупатъ санитари. На малка поляна зѣятъ изринати ями, а до тѣхъ проснато лежатъ безжизненитѣ трупове на десетина сърби и нѣколцина наши. Едъръ, снаженъ шумадиецъ, съ дълги мустаки и отдавна небръсната брада, съ отворени очи, обтегнато лежи, сѣкашъ, ще скочи и заговори. До него—други, по-настрана—трети, сѣ яки, едри хора, безъ име, незнайни, паднали въ лютия бой. Край сжщитѣ ями, завити съ шинели, лежатъ двоица наши, съ готови кръстове за прѣсния имъ гробъ. Едни гробари ровятъ земята, до тѣхъ други лакомо ядатъ хлѣбъ, съ особено безразличие къмъ мъртавитѣ и крайно равнодушие къмъ зиналитѣ гробове; а едриятъ сърбинъ, съ цѣкленитѣ очи, сѣкашъ иска да каже, колко е обичалъ живота съ всичката му суровость и нищета... Погребението започва и свършва бързо. Санитаритѣ се прибиратъ къмъ бѣлата кжща, въ която лежатъ неподвижно други—тежко ранени и тифозно-болни. Виждатъ-ли тѣ, какъ ровятъ мъртавитѣ? Сънуватъ ли своята сждба? — Взирамъ се и виждамъ до тѣхъ, въ жгъла, отдавна изстиналъ трупъ, който до късна нощъ е стеналъ и призори прѣстаналъ да мълви и страдае. Колцина отъ лежащитѣ живи ще отидатъ слѣдъ него? Тѣ сж свикнали съ смъртъта, гледатъ я въ очичѣ, равнодушно, безъ умраза, безъ любовь...

Слънцето се мъчи да огрѣе по-ярко, по-силно, но лжчитѣ му не топлятъ, даже студентѣятъ. Напускаме непривѣтливото село и отминаваме по близо къмъ боя. Срѣдъ хубава, рѣдка джбова гора, по слабо възвишение, е прѣснато село Джбово, съ хубави къщи и мого дѣца и жени по двороветѣ. Тѣ заничатъ прѣзъ вратитѣ и нѣкакъ недоумѣватъ за станалото съ тѣхъ, съ тѣхнитѣ мъже, съ тѣхната земя. Срѣдъ селото, въ голѣмъ дворѣ, налѣгали и насѣдали стотина плѣнници, пазени отъ наши войници. Спирамъ коня прѣдъ портата и изведнажъ ме изненадва повикването на моя добъръ приятель — санитария майоръ Ч. Съ бѣла прѣстилка и запрѣтнати ржцѣ той е на своя постъ: плѣнниците въ двора сж изоставени ранени сърби и македонци, участвували въ боеветѣ при Лѣсковецъ и Пуста. На тѣхъ докторътъ длъжи прѣвръзка, както и на своитѣ. Пжтувайки за фронта, той чулъ охканията имъ и отседналъ при тѣхъ за помощъ. Дворътъ е прѣвърнатъ на широка амбулатория. Санитари поднасятъ легентъ и марля на доктора, а той подъ редъ промива и прѣвързва застарелитѣ рани. Съ откъснати меса по прасетата, по ржцѣтѣ, нѣкои съ строшени кости и пронизани гърди, кой по-вече, кой по-малко, раненитѣ стелятъ и гърчатъ погорѣли лица. Сърбитѣ благодарятъ съ просълзени очи за благотворнитѣ прѣвръзки. А леко раненъ велешанинъ — плѣнникъ съ охота разказва и се надсмива, какъ тѣхниятъ полковникъ заповѣдалъ на сръбския полкъ да се приготви за влизане въ Лѣсковецъ съ развѣто знаме и барабаненъ бой. — Музиката засвири, казва шегобиецътъ, но нейниятъ екъ се заглуши внезапно отъ адския гръмъ на българската артилерия. Полкътъ билъ посрѣщнатъ отъ убийствения огънь на цѣла батарея, съвсѣмъ отблизо, която прѣснала дружинитѣ и всѣла паника въ тѣхъ. А снарядитѣ се сипятъ единъ слѣдъ другъ надъ отстѣпилия полкъ, взетъ

отъ фронтъ и въ флангъ подъ кръстосанъ пушеченъ огънь на нашитѣ. Сърбитѣ не влѣзли въ Лѣсковецъ; разбити, тѣ отстѣпватъ прѣзъ Джбово, Бойникъ, къмъ Злата и Петрова-гора.—Веселъ смѣхъ и цинични закани завършватъ обясненията на македонца—плѣнникъ.—Докторъ Ч. ще работи до срѣдъ-нощъ. Раненитѣ сж много, а той не иска да ги отмине и остави безъ прѣвръзка. Той и тукъ е на служба. А ние смушваме конетѣ и забързваме да настигнемъ полковетѣ.

Къмъ обѣдъ слънцето огрѣва хълмоветѣ на юго-западъ отъ с. Злата. По околнитѣ бърда на Дубрава, по вѣрховетѣ Славишка-чука (кота 532) и Малашка-чука (к. 503), сърбитѣ се окопали и спиратъ съ честъ огънь нашитѣ настѣпващи вериги. Нѣколко скорострѣлни планински и полски батареи галопиратъ къмъ неприятелския фронтъ и заематъ позиции на открито. Честъ, ураганенъ огънь загрѣми отблизо надъ неприятелскитѣ окопи. Шрапнелитѣ зачестиха и покриха като облакъ неприятелската линия. Застаналъ недалечъ отъ нея, щабътъ на дивизията наблюдава боя, който се разгаря съ по-близкото притегляне на пѣхотнитѣ полкове. Неприятелската артилерия прѣстава да стрѣля, а пѣхотнитѣ части се надигатъ и обръщатъ гърбъ. Новъ ураганъ отъ шрапнеленъ огънь се посипва надъ бѣгащитѣ сърби. Взети отъ двѣ страни отъ артилерийския огънь, веригитѣ имъ рѣдѣятъ; жтвата е богата, изобилна. Отстѣпленieto е бързо, паническо. Брягъ се завършва блѣсково. Артилерията, която, по нареждане на дивизионния началникъ, зае открити позиции срѣщу противника, изигра отлично своята роль. Сърбитѣ отстѣпватъ къмъ Петрова-гора и, прѣзъ с. Бойникъ, къмъ Лебане. Нашитѣ пѣхотни полкове ги настигатъ и заставятъ на ариергардни боеве, които траятъ до настѣпване на нощта.

Въ с. Злата е установено едно отдѣление отъ дивизионния лазаретъ. Раненитѣ прииждатъ на прѣвръзка. Тѣ

не сж много и почти всички сж леко ранени. Денѣтъ скоро-
ще се свърши, а ние трѣбва да слѣдваме отстѣпилия не-
приятель. Но трѣбва да похапнемѣ. Два деня сме на пжтъ,
безъ топла храна. Тукъ, въ Злата, калитанъ С-въ ни
прѣдлага, прѣдъ буйно разгорѣло огнище, печено овнешко-
месо и бистра студена вода. Лакомо ядемъ и разговаряме-
за събитията на деня. А пукотѣтъ на пушкитѣ не замлъква.
Далечѣ, задъ с. Житни-потокъ, по прѣдгорията на
Петрова-гора, една наша бригада е притиснала сърбитѣ
и на всѣка цѣна иска да ги откъсне отъ височинитѣ.
Късно, при настѣпване на нощѣта, буйни огньове по съ-
вероизточнитѣ скатове на неприятелскитѣ позиции показ-
ватъ, че нашитѣ сж вече тамъ.

Нощѣта е топла, приятна. Пжтѣтъ се вие по гористи
възвишения; но често слизаме въ кални, наводнени низини,
по които конетѣ даже мжно ни изтеглятъ. Патронния
паркъ на първа бригада е закжалъ въ такава една низина.
Отдалеч още чуваме вика на коларитѣ, плѣсъка на
камшицитѣ, но колята мжно се изтеглятъ, затънали въ
гжстата и дълбока калъ. Тукъ ще чуете проклятията на
войната повече, отколкото тамъ, въ огъня на фронта. Въ
колата се запрягатъ по два и три чифта коне, и пакъ
изтеглянето е трудно, бавно. По-горѣ пжтѣтъ е сухъ.
Когато слѣдъ часъ-два изтегленитѣ коля застигнатъ хубавия
пжтъ, коларитѣ се спиратъ на почивка, направятъ цигари
и срѣдъ громъкъ смѣхъ и разговори се заличава всѣки
споменъ отъ теглото на калния пжтъ. Иначе войната би
сломила всѣко желание и воля за животъ, за борба.

Смрачи се отдавна, а ние трѣбва да гонимъ и
стигнемъ Лебане. Ще пжтуваме прѣзъ нощѣта. Конетѣ не
издържатъ и почватъ да се пннатъ, да спиратъ. Хубавъ,
ясенъ мѣсець е 'огрѣлъ надъ цѣлата околностъ, прѣсечена
съ бърда и хълмове; по-наюгъ се издигатъ гористи ви-

соки планини. Излизаме на шосеенъ пжтъ, който ще ни заведе въ малкия градецъ Лебане. По двѣтъ страни на пжтя сж разхвърлени патронни сандъци и изпочупени коля. Прѣдъ село Бойникъ, на открито, въ една ливада, намираме цѣла грамада отъ артилерийски муниции. Нѣкои сандъци сж отворени, други — още цѣли, неразбити. Въ селото е имало муниционенъ складъ. Сърбитѣ не успѣли да унищожатъ снаряднитѣ сандъци, или нарочно ги изнесли вънъ отъ селото и разтоварили тукъ, съ нѣкаква смѣтка. Вжтрѣ въ селото, обаче, патронниятъ складъ е опожаренъ, унищоженъ. Покривѣтъ на кжщата е вдигнатъ на възбогъ, а отъ склада сж останали само милионъ изгорѣли, опушени гилзи. Куршумитѣ отъ тѣхъ сж летѣли на хиляди страни и разбили стѣни, врати, огради. Минаваме бързо прѣзъ селото и поемаме пжтя по едно плоско възвишение, обрасло съ млада джбова гора, сухитѣ листа на която страховито шумятъ въ затихналата нощ. Нѣкой стариненъ джбъ хвърлил дебела сѣнка по пжтя, закрилъ меката лунна свѣтлина и плаши конетѣ, които отъ всѣки шумъ въ гората се спиратъ и връщатъ назадъ. Моятъ другаръ загѣва и оглася гората съ звучния си гласъ, а ехото отъ пѣсенята му се носи надалечъ, нататкъ къмъ планината. Нѣйдѣ се раздвижи въ гората, край пжтя, легналъ войникъ, заболѣлъ прѣзъ деня и останалъ назадъ отъ полка. Съ болезнено, изпито лице, свить на кълбо, той разсѣяно ни гледа, съ тжпо безразличие къмъ цѣлия миръ . . .

Далечъ прѣдъ насъ заблещуватъ чести огньове. Това сж нашитѣ тамъ. Насрѣща ни идатъ коля отъ нестроевитѣ роти на нѣкой полкъ. Коларитѣ пѣятъ въ нощта, сѣкашъ, не идатъ отъ фронта на боя, а отиватъ въ ближния градъ на пазаръ . . . Това е народѣтъ, който твори, страда и намира сладость въ живота, въ теглото, въ борбитѣ .

Казватъ ни, че Лебане е близо, а ние още не видимъ града. Наваламе се бързо по отвѣсния спусъкъ на възвишеннето и чрѣзъ многобройни кривини, чести и близки, опасваме, може би, десети пжть склона на хълма, прѣди да стигнемъ долината, въ която е разположенъ градеца.

Срѣдъ нощъ е. Пжтуваме 16 часа непрѣкъснато. Стигаме, най-сетнѣ, въ лагеритѣ на полковетѣ, които на югъ отъ Лебане сж застанали прѣдъ бѣгащия неприятель, който здраво се е опрѣлъ на безконечния лабиринтъ отъ планински вериги по старата сръбско-турска граница. Отвъдъ планинитѣ е чутовното Косово-поле, дѣто е събрана сръбската армия, разбита и изгонена отъ южнитѣ македонски прѣдѣли.

Утрѣ ще настжпимъ по долината на р. Медведжа, къмъ Голяшката планина. Щабътъ на I-а армия посочва за обекти на дивизията: Хай-Кобила, Нишавче, Орлянъ и Василевецъ, — високи гранични върхове, отъ които ще навалимъ къмъ Прищина.

Лебане е прѣпълненъ съ бѣжанци. Въ тая южна жокрайнина на Сърбия никой не е мислил да стигне български войникъ. При все това, ние сме тукъ. Въ поповата кжща до късна нощъ бесѣдваме съ бѣлградски бѣжанци за сждбата на Сърбия, която събужда у насъ повече okayване, отколкото злоба и жажда за мѣсть. Голѣма частъ отъ интеллигентна Сърбия е погинала, друга — бѣга съ войската и никой не знае и не прѣдвжжда, дѣ ще спре тая вълна на отчаени и паднали духомъ хора.

Уморенъ, убитъ отъ дългия пжть, не мога да заворя очи, да заспя. Навънъ се вдига буря, която блѣска по прозорцитѣ, свири, бучи, — ще събори, сѣкашъ, цѣлата кжща. Едри дъждовни капки тропатъ отъ врѣме на врѣме по стѣклата, но дъждъ сѣ още нѣма. Бурята прави нощъта страховита, злокобна за утрѣшния день, а, може би, — за цѣлото бждеще на Сърбия . .

ХІІ.

8 ноември 1915 г.

Утрото е хладно, съ буенъ вѣтъръ, който бавно, постепенно утихва. Бурята носи внезапна промѣна на вѣмето. Съ утихването ѝ дребенъ дъждъ почва упорито да вали и охлажда атмосферата. По пѣтя огньоветѣ още не сж загаснали. Край тѣхъ сънливо се тѣлпятъ войници, бавно се раздвижватъ и почватъ да се стѣгатъ за пѣтъ. Небето е тъмно, страховито. Хубавитѣ дни се свършватъ, тъкмо когато навлизаме въ страшния лабиринтъ на Голяшката планина. Дадена е заповѣдъ да вървимъ.

Още въ тъмни зори полковетѣ отминаватъ къмъ посоченитѣ обекти. 3-та бригада настѣпва въ двѣ колони. Едната трѣбва да заеме височината при Срѣдня-ракиница, върха Врата и в. 1400, а другата—да стигне с. Мировче. Втората бригада настѣпва, въ три колони, къмъ в. 956, с. Рѣдкоцѣръ и къмъ хребета южно отъ с. Бучиметъ. Първата бригада трѣбва да заеме Радиновецъ, в. 635, Мачедонци и Шерифъ-Меркамла.

Неприятельтъ е наблизо. Той е заелъ прилежащитѣ по течението на р. Медведжа върхове и разхвърленитѣ отъ двѣтѣ ѝ страни хълмове, като прѣпрѣчилъ съ това цѣлия ни пѣтъ. Борбата ще бѣде мѣчна и продължителна, до пълното изгонване на сърбитѣ отъ всички върхове, отъ цѣлата планина.

Навѣтрѣ въпл анината дъждътъ се усилюва сѣ повече и повече. Малката рѣка, по която се вие трасираниятъ пѣтъ,

сигурно лѣтъ е безводна, но сега тя е прѣлѣла. своето корито, буйно тече и страховито шуми. Отъ всички сипеи и хълмове, въ подножието на които вървимъ, текатъ мѣтни потоци и вади, които наводняватъ и заливатъ цѣлия пѣтъ. Отъ върховетѣ се свлича прѣстъ, която застила и безъ това калния пѣтъ и го прѣвърща въ блато. Стаплишъ, безъ да знаешъ какъ ще извадишъ крака си. Рѣдката калъ прѣска на всички страни, общата цвѣкатъ и плѣскатъ, а дъждѣтъ отгорѣ не спира, упорито валя и измокря до кости. По нашия пѣтъ се движи 1-та бригада. А какво е настѣпленieto на другитѣ бригади, вдѣсно и влѣво отъ насъ, изъ планинскитѣ урви и сипеи!

Застигае 4-та дружина отъ 4 полкъ. Спрѣли на единъ завой, въ подножието на хълма, войницитѣ се завили съ платнища и безмълвно „почиватъ“ на дъжда. Вѣтърътъ наново залухва, но тоя пѣтъ дъждовнитѣ капки сж студени и като ледени струи. шибатъ право въ лицето. Водата прониква наврѣдъ; слѣдъ двучасово пѣтуване ние сме измокрени до кости. Азъ усѣщамъ, какъ ми леденѣ гърба, какъ се мокрятъ месата и не мѣга да си помогна съ нищо. Буйниятъ вѣтъръ отвѣва платнището, просмукано цѣло въ вода, разкопчва дрехитѣ и мокри глава, рѣцѣ, крака. Фуражката тегне, сѣкашъ леденъ мехуръ. ти е сложенъ на главата.

Вѣтърътъ бърже студенѣе, неговитѣ милувки шипятъ по лицето и ти усѣщашъ ледения джхъ на идящата зима. По обѣдъ дъждѣтъ се прѣсича на поледица. Малкитѣ ледени топки биятъ по лицето, а тѣлото, измокрено и студено, трѣпне и настрѣхва отъ тѣй внезапно дошлата зима въ планината. По-добрѣ снѣгъ, отколкото тая калъ, вода, поледица и мразовитѣ вѣтъръ! И нашата молба, сѣкашъ, бѣ чула. Вѣтърътъ поутихва, а заедно съ него—и поледицата. Вмѣсто тѣхъ, леки кристални снѣжинки захвърча-

ватъ по въздуха, отначало бавно, рѣдко, по-късно незаблѣзано зачестяватъ, докато слѣдъ часъ хубавъ зименъ снѣгъ завалява и замрѣзва цѣлия просторъ. . . . Вчера топълъ, лѣтень день, а днесъ — зима, студъ и снѣгъ въ Голяшкия балканъ!

Покрити и отрупани съ снѣгъ, вървимъ наведени, мълчеливи. Нийдѣ по пѣтя—ни селце, ни колиба. Планинскитѣ гребени и усои, надѣнали бѣла прѣмѣна, свѣтнаха, засияха, и нѣкакъ денътъ става по-свѣтълъ, хоризонтътъ—по-лжчезарень. Очитѣ, непривикнали на снѣжния блѣсъкъ, се уморяватъ и затварятъ.

Пѣтътъ се отдѣля за малко отъ рѣката и ни отвежда въ малка котловинка, срѣдъ която се рѣе слабъ синкавъ димъ. Слава Богу, трѣбва да сме близо до нѣкое селище. Още малко и ние сме прѣдъ низката врата на варосана кжщичка, въ огнището на която гори буень огънь, оградень отъ измрѣзнали войници. Никаква друга кжща, никакво село. А по близкитѣ чукари отъ врѣме на врѣме се чува пушечень изстрѣлъ. По гребенитѣ вървятъ патраулни вериги, които разузнаватъ пѣтя и често пѣти се натѣкватъ на сръбски застави.

Трѣбва да стигнемъ довечера до с. Вrabци. А то е още далечъ. Нека бързаме. Слѣдъ малка отмора и обѣдъ на крака, трѣгваме по снѣжния пѣтъ. Врѣмето поутихва, но снѣгътъ вали, вали. . .

Недалечъ прѣдъ насъ, по пѣтя, е спрѣлъ артилерийски полкъ. Той не може да продѣлжи пѣтя, защото мостътъ прѣзъ рѣката е изгорень и трѣбза да се поправи. Офицери и войници се трупатъ на купчинки и търкатъ ржцѣ отъ студъ. Вдѣсно отъ насъ свирепо бучи придошлата рѣка и влачи дърва, коля и водната бѣчва на нѣкоя дружина. Войницитѣ глумятъ и окайватъ бѣдното муле, което заедно съ бѣчвата е грабнато отъ водната стихия.

Излизаме прѣдъ полка и слѣдъ малко стига́ме планинското село Негосавле. Нѣколко кжши отсамъ рѣката сж заети отъ спрелитѣ войници на 4 полкъ. Двѣ дружини отъ полка сж минали рѣката прѣзъ набързо направения мостъ, и, на единъ-два километра отъ селото, по дола и околнитѣ хълмове, водятъ пушеченъ бой съ неприятеля, който тази сутринъ се е оттеглилъ оттаткъ моста и ни спира на всѣка крачка, прѣдъ всѣки завой на дефилето. Но 17 полкъ се движи по високия хълмъ оттаткъ рѣката. Той ще изненада противника и ще го застави на ново отстъпление. Влѣво, по височинитѣ, обаче, се промъкватъ нѣколко сръбски кавалеристи и искатъ да ни обходятъ; нашитѣ патраули ги посрѣщатъ съ огънь и обрѣщатъ въ бѣгъ; нѣколцина отъ тѣхъ падатъ убити, а други — ранени — въ плѣнъ.

Дружинитѣ отъ 4 полкъ, които настѣпватъ по пѣтя, изъ дефилето, сж изложени на изненади и страдатъ много отъ неприятелския огънь. Ала настѣпването на 3-та бригада е още по-трудно. Тя е нагазила изъ планинскитѣ вериги, безъ пѣть, и чрѣзъ водачи се промъква къмъ неприятелскитѣ позиции по върха 1452. Оттукъ сръбитѣ стрѣлятъ съ планински орджия и картечници. Нашитѣ дружини атакуватъ и успѣватъ да измѣстятъ неприятеля. Но насрѣща отъ върха Врата и отъ кота 1400 сръбитѣ обсипватъ наново нашитѣ съ дѣждѣ отъ куршуми и шрапнели. Тѣ твърдо заематъ тия върхове и оказватъ отчаена съпротива. Устремътъ на нашитѣ, обаче, е неударимъ. Тѣ пѣплатъ къмъ върховетѣ и на всѣка цѣна трѣбва да ги взематъ до вечерята. Слѣдъ обѣдъ, въ 3 часа, върхътъ Врата е въ наши рѣцѣ, а късно вечерята пада и в. 1400. Дѣсната колона на 3-та бригада застига късно сѣщия день своя обектъ — с. Мирочче, и се поставя въ контактъ съ лѣвата колона отъ бригадата.

Втората бригада настъпва въ три колони, тоже прѣзъ урви и върхове, въ прѣсѣчена мѣстность. Слѣдъ заемането на върха 956 и хребета южно отъ с. Бучиметъ, дружинитѣ отъ бригадата напиратъ къмъ граничните върхове, въ контактъ съ дружинитѣ на I-та бригада.

Лѣвото крило на дивизията се охранява отъ 2 конни полкъ, който настъпва съ единъ конно-пионеренъ взводъ и единъ картеченъ ескадронъ. Настъпилъ прѣзъ Лебане къмъ Медведжа и Врабци, полкътъ ни свързва съ дѣсното крило на I-та дивизия, която минава сѣщо прѣзъ Лебане, Медведжа и в. Китка, за да слезе къмъ Гиляне, въ подкрѣпа на 3-та дивизия, която е поставена въ затруднение отъ сръбскитѣ дивизии, дѣйстващи въ Македония. Конниятъ полкъ не може да дѣйствува успѣшно въ тия планински усои и срѣща съпротивата на сръбскитѣ партизански отряди, които, прѣснати по хребетитѣ, откриватъ картеченъ и пушеченъ огънь по ескадронитѣ. При все това, полкътъ достига селата Брезе, Спонци и Шерифъ-Меркамла, дѣто силната съпротива на сърбитѣ е сломена отъ настъпилитѣ дружини на I-а бригада. На 5 ноември 2 коненъ полкъ отива на дѣсния флангъ на дивизията, за свързка съ идящата откъмъ Куршумлия 101-ва германска дивизия.

Щабътъ на дивизията ще ношува тази нощъ въ Негосавле. Селото е малко, съ нѣколко прѣснати по рѣката и хълмоветѣ къщи, които сж недостатъчни да прибератъ подъ завѣтъ въ тая ледена нощъ нито стотна часть отъ войницитѣ, останали на бивакъ въ селото. А какъ ще прѣкаратъ нощта настъпилитѣ оттаткъ рѣката дружини, срѣдъ планината, по долини и чукари? За пръвъ пѣтъ почувствовахъ тукъ ужаса на зимната война, безъ подслонъ, безъ землянки, безъ топли дрехи, които поне отчасти да защитятъ войника отъ ледения джъкъ на зимната нощъ. А тая нощъ ще бжде студена, както само януарскитѣ

нощи биват студени. Леден вѣтър повѣва и въ кратко врѣме смразява всички бари, калъ и вода край бивака. Стѣпваме на корава, поледена почва, но сме спасени поне отъ бари и калове. Безъ огънь въ такова врѣме не може никой да изтрае. Огньоветѣ задимяватъ, загоряватъ прѣдъ лицето на неприятеля; въ мигъ огнени езици се издигатъ до небето и озаряватъ цѣлия бивакъ. Боятъ е утихналъ. Неприятельтъ е сжщо настрѣхналъ отъ внезапно дошлата зима и сигурно се усѣща по-злѣ въ своето бѣгство и разгромъ, отколкото настѣпващитѣ наши полкове. Нѣкакво мълчеливо примирие става между двѣтѣ воюващи страни, които се прибиратъ край огньоветѣ, за да изтраятъ на нощния студъ, до настѣпването на деня.

Край всѣки огънь се гълпятъ по двадесетъ-тридесетъ души. Около огъня земята е послана съ царевични стебла, върху които сж полегнали или насѣдали измокренитѣ отъ днешния студенъ дъждъ войници. Единъ суши платненки, други — навуша, трети — шинела, припичейки на буйния огънь измръзнали нозѣ, грѣбъ, ржцѣ. За сънь никой не мисли; при все това, дрѣмката натежава и късно прѣзъ нощта мнозинството, завито въ шинели, спи подъ мразовитото небе, на ледената земя, край огъня. Грамаднитѣ клади отъ дърва, събрани привечерь отъ съсѣдната гора, сж на привѣршване. И току чуete скърцането на нѣкоя дървена постройка — хамбаръ, кошара или плетъ, съборени отъ разсѣненитѣ войници, които бдятъ надъ огъня да не загасне. Много отъ войницитѣ пекаатъ въ огъня царевични мамули и ядатъ за разсѣнка, очаквайки идването на деня.

Страшна нощъ! Суровоститѣ на дошлата зима сж по-тегловни отъ ужаситѣ на боя.

Обикслилъ нѣкои огньове на бивака, спирамъ се срѣдъ най-шумната група войници, около хубавъ, буенъ

огънь. Шеги и закачки се редятъ, слѣдъ одумки за внезапно настаналата зима; но азъ не чухъ отчаяние или проклятие на теглото. — Добри, услужливи войници ми помагатъ да изсуша горната си дреха, прасмукана отъ вода, която бързо съхне на огъня, срѣдъ облаци отъ пара. Но сънятъ ме гони и азъ трѣбва да полегна. Дѣ? Какъ?

Влизамъ въ единъ трѣмъ, на едната страна на който гори буйно огнище. Щабни и други офицери спорятъ за планинската тактика на фонъ Кюнъ. А въ трѣма е студено, както и навънъ, въ бивака. Огънятъ топли отпрѣдъ, а гърбътъ леденѣе. Въ опушената камина вѣтърътъ свири и тегли навънъ всичката топлина на трѣма. Разговоритѣ полека-лека замиратъ, всички се смълчаватъ и неволно, свити на голата земя, край огнището, задрѣмваме тежъкъ, неспокоенъ сънъ. Едва-ли съмъ спалъ часъ-два, когато тѣпи болезки въ гърдитѣ и ржката ме събуждатъ: вдървилъ съмъ се цѣлъ отъ простуда. Съ мжка се вдигамъ и присѣдамъ наново край буйната жерава на огнището.

Навънъ ноцъта е тъмна, мразовита. Наблизо се чуватъ ударитѣ на брадва и тесла: пионеритѣ цѣла ноцъ сж работили надъ изгорения мостъ, който трѣбва да бжде готовъ тази заранъ, за да мине отсрѣща полската артилерия. Въ тъмни зори бивакътъ оживѣва. Ротитѣ се строятъ и, още въ тъмно, минаватъ отатъкъ ржката и настѣпватъ въ дефилето. Когато се разсъмна добрѣ, бѣлитѣ, снѣжни върхове страховито ни оглеждатъ долу, край ржката, и се чудятъ на българския станъ въ тая ледена пазва на Голяшкия балканъ . . .

Облѣченитѣ въ снѣжна прѣмъна хълмове сияятъ въ своята одѣжда и заливатъ съ блѣсъкъ цѣлия кржгозоръ. Недалечъ по билото на дѣсния планински гребенъ се мъркатъ по снѣга черни фигури, които приближаватъ и ставатъ сѣ по-многобройни. Слѣдъ малко редицата напрѣдва по цѣлия

гребенъ и крачи бавно, прѣдпазливо къмъ съсѣдната урва, отвѣдъ рѣката. Това сж патраулни вериги, които вървятъ напрѣдъ, слѣдъ тѣхъ се очъртава полковото знаме, командирътъ на полка, на конь, цѣлата дружина — всички единъ слѣдъ други, по тѣсенъ пжтъ, въ дълга, безконечна колона. Картината е великолѣпна, възшебна! Очъртанята на настъпващата колона по снѣжния планински гребенъ внушава и страхъ, и възторгъ въ душата. Българинътъ броди въ тия снѣжни планински вериги, за да впише въ своята история подвизи, достойни за неговото минало и желано бждаше . . .

А пукотътъ на пушкитѣ започва отново да се чува. Задрѣмалитѣ усои на планината ѣж разбудени, първитѣ пушечни салюти сж размѣнени. Неприятелътъ ще бжде днесъ наново гоненъ отъ върхъ на върхъ.

На 5 ноември бригадитѣ отъ дивизията настъпватъ съ новъ устремъ срѣщу прѣснатитѣ по планинскитѣ върхове сърби. Мѣстността става сѣ по-трудна за дѣйствиe. Нашитѣ Родопи, безспорно, прѣдставляватъ сжщо сложна планинска система, съ високи върхове и низки падини; но тукъ, въ Голякъ-планина, нѣма никакъвъ редъ, никаква система, никакво направление ни въ ридоветѣ и хълмоветѣ, ни въ доловетѣ и падинитѣ. Минете нѣкакъвъ завой — и прѣдъ очитѣ ви се очъртаватъ безброй чуки, гребени, ридове, разхвърлени безредно, хаотично, едни до други, едни задъ други, нѣкои по-низки, други по-високи, ту лѣсисти, притжпени по върха, ту изострени, скалисти, съ голѣми сипеи и спусъци къмъ урвитѣ на дефилето. Нѣйдѣ планинскитѣ върхове се отдрѣпватъ назадъ, за да образуватъ малка котловина, днесъ покрита съ дълбокъ снѣгъ, а довчера кална, мочурлива, безъ пжтъ. Никаква карта не помага въ ориентировката изъ тоя забърканъ, сложенъ лабиринтъ. Рѣкитѣ Медведжа и Шуманска сѣ още

даватъ насока на движението ни къмъ граничните висоти. Но по-нататкъ, когато започваме изкачването на Голяшкия масивъ, трѣбва буквално и поредно всѣки върхъ, всѣки гребенъ да бжде изходенъ, прѣминатъ и очистенъ отъ неприятелски партизански отряди. Нѣкаква планомѣрность на боя мжно може да се спази и развие тукъ. На отдѣлните бригади и дружини сж посочени крайните обекти на боя, и тѣ сами настѣпватъ, ориентирватъ се и отхвърлятъ неприятеля сѣ по-назадъ, къмъ Прищина и Косово поле.

Макаръ отбраната на неприятеля да става по-сърѣдочена и упорита, безнадежността и отчаянието принуждаватъ мнозина сърби да захвърлятъ пушките; по цѣли групи тѣ се прѣдаватъ на нашитѣ вериги, а често, слѣдъ нѣкой по-горещъ бой, обходени или разбити, по стотини плѣнници падатъ въ наши рѣцѣ. Днесъ отъ полковетѣ на 1-ва бригада сж заловени 2 офицери и 200 души войници. Привечеръ — нови 800 души плѣнници, между които единъ кавалерийски разездъ отъ 50 коня и 5 офицери. Отъ всички хѣлмове се навалатъ плѣнници, зѣзнящи, гладни, сѣкрушени. Но горѣ, по върховетѣ, усилията на сръбскитѣ войскови началници, да спратъ и задържатъ нашето настѣпление, сж неимовѣрни. Заловениятъ коненъ разездъ е атакувалъ една наша рота, но е билъ обходенъ отъ друга и плѣненъ. Офицеритѣ отъ разезда сж облечени добръ, държатъ се плахо, ала не могатъ да скриятъ оная свирепа надутость, която отвратява и дори озлобява.

Нашитѣ флангове изъ планината често биватъ застрашени и нападнати отъ значителни неприятелски сили. Днесъ два сръбски полка атакуватъ въ флангъ, при Мачастѣна, двѣ дружини отъ 58 полкъ. Дружинитѣ сж приближени на стотина метра, но се държатъ неотстъпно, съ крѣвопролитенъ, ожесточенъ бой. Настѣпващитѣ сърби даватъ голѣми жертви. Една нова наша дружина подкрѣпя

първитѣ двѣ и привечеръ сръбската атака е отбита. Тукъ паднаха ранени нѣколцина наши офицери, които храбро сж устояли съ своитѣ ротѣ на сръбската атака. Ранениятъ подпоручикъ Д-въ не може да се нахвали съ упорството, издържливостѣта и устрѣма на нашитѣ храбреци, които тъкмо въ балканскитѣ усои се намиратъ въ своята стихия.

Хубавъ, ясенъ, слънчевъ зименъ день. Лжчитѣ на слънцето, обаче, не топлятъ, плъзгатъ се по бѣлата снѣжна покривка на ближнитѣ хълмове и съ ослѣпителенъ блѣсъкъ правятъ деня по-свѣтълъ, лжчезаренъ. Щабътъ на дивизията се мѣсти по-навѣтрѣ въ планината — въ близкото село Медведжа. Дивизионниятъ началникъ, генералъ Нерѣзовъ, заминава напрѣдъ, къмъ позициитѣ на неприятеля, за лична ориентировка и новъ тласкъ на нашитѣ. Съ сжщата цѣлъ се отправятъ началникътъ щаба на дивизията — подполковникъ Мустаковъ и старшиятъ адютантъ на дивизията, майоръ Симовъ — първиятъ при 2-та бригада, послѣдниятъ — при 3-та. Германската 101-ва дивизия мудно и мжчно настѣпва вдѣсно отъ насъ, прѣзъ Рударска-планина, слѣдъ като е заела Куршумлия. Нейниятъ щабъ писмено благодарѣ на нашата дивизия, задѣто съ своитѣ бързи и енергични маневрени и настѣпателни боеве е улеснила германцитѣ въ заемането на рѣчения градъ и въ по-нататъшното имъ настѣпление.

Прѣдъ насъ боятъ не спира и често се води до късно. Прѣзъ изтеклата нощъ внезапно той се оживѣва и трае до зори. Двѣ сръбски ротѣ атакуютъ три ротѣ отъ 57 полкъ. Нашитѣ ги срѣщатъ на ножъ и, слѣдъ ржкопашенъ бой, никой отъ сърбитѣ не се спасилъ. Нашитѣ страдатъ отъ сръбскитѣ планински гаубици и нѣколко по-голъми английски орждия, които стрѣлятъ по частитѣ на 3-та бригада. При все това, бригадата, която се поставя

въ свръзка съ застигналата 101-ва германска дивизия, успѣва да достигне върха 1076, южно отъ с. Василевецъ, и селата Каменица и Туричица. Вториятъ коненъ полкъ заема граничния връхъ Орлянъ. Ние сме съвсѣмъ близо до даденитѣ отъ щаба на I-ва армия обекти на дивизията, при настѣпването ни изъ Голяшката планина.

А раненитѣ прииждатъ сѣ повече и по-многобройни. Отъ височинитѣ снематъ тежко ранени, на носилки, съ по четирма носачи, на рамѣнѣ. Колцина сж останали завинаги тамъ, горѣ, по снѣжнитѣ върхове и ледени усон!

ХІІІ.

12 ноември 1915 г.

Планинската война има своитѣ трудности и ужаси, но — и своитѣ сгоди, даже — прѣлести. Ужаситѣ на боя въ планината се понисатъ по-незабѣлѣзано, по-лесно. Нашиятъ селякъ се чувства въ горскитѣ усои и дѣбрави нестѣсненъ и воленъ въ своя замахъ, както орелтъ — въ небесната синева. . . Той се бие съ по-голямъ устремъ и е по-издържливъ въ планинския бой, отколкото въ полето. Петдневнитѣ упорити боеве въ Голякъ-планина потвърдиха това.

Боеветѣ на 6, 7, 8, 9, и 10 ноември ще останатъ паметни за 9-та дивизия. Съ упорити боеве прѣзъ тия дни сръбската съпротива бѣ окончателно сломена, а сръбия — погубена и жестоко наказана за коварството прѣзъ 1913 година.

Тукъ, на Голякъ, по снѣжнитѣ му върхове и прѣградни стѣни, сръбитѣ мислѣха да спратъ и сломятъ стремежа ни къмъ Прищина и Косово-поле. Усилията имъ останаха суетни.

На 7 ноември щабътъ на I-та армия дава нови задачи на дивизията: 1-та и 2-та бригади трѣбва да на стъпятъ къмъ Прищина, като заематъ върха 955, сѣверно отъ града, и гребенитѣ Бутовецъ и Козница. 3-та бригада е вече доста издадена напредъ, затова тя остава на позициитѣ си южно отъ Василевецъ.

Първата бригада настѣпва прѣзъ Туларе и поема пѣтя нагорѣ; прѣзъ масива на Голякъ. По пѣтя изъ пла-

нината се чувства вече началото на сръбския разгромъ. Неприятелската армия отстъпва, само за да се спаси, изоставя по пътя безброй муниции, строшени коля, автомобили, пушки, захвърлени изъ урвитѣ, по доловетѣ, въ рѣкитѣ. А плѣнници пристигатъ всѣки часъ, съ стотици, съ хиляди, сломени, гладни, не яли по 3—4 деня, съ прижпени войнишки и човѣшки чувства.

Една малка частъ отъ обоза на отстъпващитѣ сърби успѣлъ да мине отвѣдъ планината, но по-голѣмата частъ е или изоставенъ изъ урвитѣ на балкана, или плѣненъ отъ насъ. Вториятъ коненъ полкъ застига такъвъ единъ обозъ; сърбитѣ насѣкли колата, избили добитѣка, но то-вара и себе си не могли да спасятъ . . .

Зимата е въ пълната си властъ. Днитѣ и ноцитѣ сж студени, мразовити. Огньтъ и боятъ горещатъ и топлятъ дотолкова, колкото трѣбва на войника да не замръзне и да прѣживѣе; но добитѣкътъ не издържа и гине въ невѣроятни размѣри. Пжтищата и бивацитѣ сж усѣяни съ трупове на коне, крави, волове.

Тази нощъ наши обози вървятъ прѣзъ планината. Три часа непрѣкъснато се точатъ коля и хора. Коларитѣ и тукъ сж сѣ сжщитѣ сурови планинци, които не се плашатъ ни отъ студъ, ни отъ балкани. Ако не пѣятъ — свирятъ съ уста, крачатъ неуморно и безропотно понисатъ неволитѣ на войната.

Отъ Медведжа до Туларе пжтътъ е набѣлзванъ подъ хълмоветѣ, надъ урвитѣ, насипанъ съ дебелъ снѣгъ, често прѣсѣченъ отъ замръзнали, заледени рѣки и потоци. Конетѣ се плъзгатъ на всѣка стжпка, ходѣтъ е бавенъ, труденъ, опасенъ. Прѣдпочитае да водимъ конетѣ изъ леденитѣ нанадолища, нежели да ездимъ. При все това, нѣкой се подхлъзне, цѣлъ се просне по ледения пжтъ и пакъ стане и закричи нататѣкъ. Или нагазваме въ навѣяни

снѣжни прѣспи въ нѣкоя падина и съ трудъ се измѣкватъ изъ коварната измама. Конетѣ се кривятъ, вмѣсто да крачатъ, на всички страни, спиратъ и пакъ потрѣгватъ прѣдпазливо, съ протегнати напрѣдъ вратове.

Надъ насъ, по хълма, сж прѣснати единични кѣщи на селото Мачедонци, заселено отъ прѣселени черногорци. Миналиятъ день 1-та бригада е заела селото, слѣдъ упоритъ бой съ неприятеля. Подъ хълма на селото срѣщаме нови петъ-шестстотинъ плѣнници, полуголи, изпокжсани, болезнени. Нѣкои, изостанали назадъ, протягатъ рѣка за хлѣбъ! Скитали се изъ планината, били се, но неволята, гладътъ, отчаянието и нашата сила ги направили негодни войници. И тѣ се прѣдали. Далечъ задъ плѣннишката колона крета по замръзналия пѣтъ самотенъ плѣнникъ, съ патерица и единъ кракъ. Дѣ и кога е отрѣзанъ другия му кракъ? Бѣгалъ ли е отъ нѣкоя болница, отъ нѣкой градъ, въ тия диви планински мѣста? Дѣ ще гони приютъ, прѣзъ долове и рѣки, прѣзъ снѣжни хълмове, поледени нанодолища, съ единъ кракъ?

Наваляме прѣзъ с. Вrabци, прѣснато сжщо по околнитѣ чукари, и стигаме въ Туларе. Значителна часть отъ нашия обозъ е тукъ, сжщо и полската артилерия. Мжчно тиитѣ за продоволствие на дивизията почватъ. По стрѣминитѣ на планината, дѣто сж прѣснати полковетѣ, хлѣбъ може да се носи само съ конѣ. Но какъ ще се изнесатъ нагорѣ по Голякъ патронитѣ коля?

Страшенъ студъ е въ планината — 25° подъ нула. Нѣма никога да забравя прѣкараната въ Туларе нощъ! Небето е чисто, синьо, съ безброй трѣптящи по него звѣзди. Слабъ вѣтръ се носи и сковава всичко, дѣто лѣхне. Запаленитѣ огньове горятъ, но нѣкакъъ задушено, съ повече димъ, отколкото жаръ и пламъкъ. Добиткътъ се свилъ и трѣпне край колата, подъ открито небе. Офицери:

и войници сноватъ насамъ-натамъ, измръзнали, неспокойни. При все това, и тая нощъ ще прѣживѣмъ край огньоветъ...

Надъ селото, почти отвѣсно, се издига масивътъ на Голякъ. Котловината е задънена отвсѣкъждъ съ прѣградни планински хълмове, стръмни, непроходими. По единъ отъ тия хълмове върви черенъ пжтъ, издѣланъ въ скалитѣ, или водящъ изъ гората, надъ урви и долове. Въ тъмни зори е тръгнала по този пжтъ една скорострѣлна полска батарея, която трѣбва да мине планината и на всѣка цѣна да слѣзе къмъ Прищина. Когато по-късно поехме и ние сжщия пжтъ изъ Голякъ, застигнахме батареята, която не бѣ направила нито три километра пжтъ за цѣли петъ часа врѣме! Орждията залитатъ съ лафетитѣ настрани, конетѣ се плъзгатъ по заледения пжтъ и падатъ, срѣдъ общъ викъ и залисия на офицери и войници. При спускане на орждията изъ паднитѣ, надолу, десетки войници сѣдатъ на привързани къмъ орждията клони отъ дървета и съ мжка задържатъ слизането надолу. Нѣкой войникъ отхвъркне настрани, изтѣрсенъ отъ примитивната спирачка, и пакъ забързва да седне на нея, до края на стръмнината. Други войници опъватъ въжата отстрани, повличани често отъ тѣхъ, залитатъ, теглятъ, викатъ до умора. Падналитѣ коне не могатъ сами да станатъ, хлъзгатъ се и оставатъ неподвижни, отъ уплаха, до вдигането имъ отъ войницитѣ. И тоя викъ, тая залисия трае цѣлъ день, до залъзъ-слънце, за нѣколко километра изминатъ пжтъ!...

Едва изминали три-четери километра, насрѣща ни, по кривинитѣ, се задаватъ хиляди плѣнници, взети въ боеветѣ изъ планината. Другадъ тия плѣнници не биха ми направили впечатление; но срѣщнати тукъ, изъ тия ледени и снѣжни балкани, видѣтъимъ е грозенъ, страховитѣ. Нѣкои привързали главата и ушитѣ си съ кърпи и парцали, други намѣтнали на гърба си парчета отъ одеало,

черга или другъ изтърканъ /платъ, съ почернели и изкривени отъ студъ и мжка лица, плънниците крачатъ бързо, наведени, мълчаливи, къмъ подножието на планината. Мнозина, останали назадъ, кретатъ съ послѣдни сили, полуживи, полумъртви, незнайки сѣдбата си слѣдъ часъ, слѣдъ всѣки мигъ. По-нагорѣ — двадесетъ-годишенъ момъкъ, седналъ отстрани на пжтя, ридаетъ, като дѣте, съ хлътнали бузи, угаснали очи, умиращъ, самотенъ, срѣдъ снѣжната, ледена планина. Азъ нѣмамъ куражъ да го питамъ, защо ридаетъ; а той ме гледа съ изгаснали очи и съ зададено ридание се прощава съ свѣта.

Високо надъ насъ се издига върхътъ Маркони (1045 м.), остра, назбена, скалиста чука, дивно красива въ своята зимна прѣмѣна. Златисти слънчеви лъчи играятъ по снѣжния върхъ, прѣчупватъ се по снѣжнитѣ кристали и заливатъ съ свѣтли зари високитѣ простори. По-низко, пухливи, бѣли облаци пълпятъ по скалитѣ на чуката и се рѣятъ надалечъ, по гребена на планината. Струва ми се, че пжтувамъ изъ снѣжнитѣ швейцарски Алпи, въ подножието на нѣкой глетчеръ.

Днесъ в. Маркони е красивъ, величественъ, мълчаливъ, но вчера топла кръвъ е багрила неговитѣ снѣжни жбери и скали. Първата бригада стремително е настѣпвала, обхождала и атакувала върха, твърдо отбраняванъ отъ упорития неприятель. Вихрениятъ пристѣпъ на нападателитѣ е още по-упоритъ и трае непрѣкъснато день и нощъ. Отбраняващитѣ върха неприятелски части сѣ притиснати отблизо, не издържатъ повече боя и почватъ да се прѣскаатъ, очиствайки постепенно Марконева-чука, на която нашитѣ се затвърдяватъ. Това облекчава по-нататъшното настѣпление на дружинитѣ, които бързо отминаватъ навътрѣ въ планината. Дружината на майоръ Г-въ, отъ 4 полкъ, е пожънала громка слава въ тоя къввопролитенъ бой подъ Марконева-чука.

Изъ урвата надолу, по хълма, сж нахвърлени стотини строшени, разсѣчени коля, многобройни муниционни сандѣци, пълни и неразтворени, пушки, лафети, болнични линейки и всевъзможни войнишки снаряжения. Тукъ-тамъ се навирило тѣлото на нѣкое полско орждие, захвърлено въ пропастьта; а колко такива сж заровени изъ снѣжнитѣ прѣспи на Голякъ! Навсѣкждѣ, дѣто минемъ — слѣди отъ разгрома на една армия, която е загубила куражъ и воля да побѣди. Иначе е необяснимо отстѣпленieto на една двадесетхилядна армия отъ такива стратегически позиции, които могатъ да бждатъ отбранявани отъ шепа борци. Въ Голякъ сѣрбитѣ сж останали безъ всѣкакво продоволствне и близо една седмица се хранили съ царевица, или гладували до изнемогване и отчаяние. И въпрѣки упоритостта на офицеритѣ, войницитѣ се разбѣгватъ и прѣдаватъ на настѣпващитѣ наши вериги. Отстѣпленieto на неприятеля, макаръ бавно и съпровождано отъ упорити боеве, е неизбежно още и прѣдвидъ заплашителното движение на 3-та бригада, която е напрѣднала до самия водораздѣленъ гребенъ на Голякъ и, заедно съ настѣпващата отъ Куршумлия германска дивизия, може да отсѣче пътя на сръбското отстѣпленie. Съ задържането си прѣдъ нашия фронтъ, сѣрбитѣ облекчаватъ положението на отстѣпващитѣ прѣдъ германския натискъ свои части. Намираща се между двѣтѣ отстѣпващи сръбски колони, третата бригада застрашава послѣднитѣ, но едноврѣменно и тя е изложена на флангови нападения; за това бригадата остава на заетата позиция, южно отъ селата Каменица, Туричица и Василевецъ, до напрѣдване на 1-та и 2-та бригади, които стремително настѣпватъ, съ денонощни боеве. Едноврѣменно съ подането на в. Маркони, 2-та бригада заема съ бой на 7 ноември в. 965 и височинитѣ юго-западно отъ селата Бревеникъ и Велика-брайна. Минутитѣ сж рѣшителни, сжд

боносни. Дивизията трѣбва часъ по-скоро да се спутне въ Косово-поле, дѣто неприятельтъ ще бжде довършенъ. Полковетѣ не знаятъ почивка вече отъ десетина деня насамъ. День и нощъ тѣ се борятъ еднакво съ природнитѣ стихии и съ коравия неприятели. Нощемъ—на сибирски студъ, денемъ—подъ неприятелския огънь, тѣхната издръжливостъ е невѣроятна, героична! И когато си спомнямъ за подвизитѣ на 9-та дивизия въ Голяшката планина, азъ благоговѣйно и съ възторжена душа казвамъ: Боже, колко е великъ българинътъ въ страданията и търпението си, но и какъвъ могъщъ и съ каква неотразима сила е, когато се вдигне на брань срѣщу коваренъ врагъ и противникъ!

На слѣдния день слѣдъ падането на Марконева-чука, първата бригада минава по плоската сѣдловина на планината и се приближава къмъ подножието на граничните върхове Лѣсица и Хайкобила. Настрани отъ седловината е селото Медевци—нѣколко прѣснати кѣщи по околнитѣ хълмове и низъ гората. Въ една отъ тѣхъ, срѣдъ двора на която горѣ още незагасналъ огънь, се трупатъ войници. Отбиваме конетѣ къмъ тѣхъ за малка почивка и да стоплимъ измръзналитѣ си тѣла. Въ двора снѣгътъ е до поясъ, а вжтрѣ въ кѣщи не може да се влѣзе: тамъ лежи тежко раненъ въ корема сърбинъ, оставенъ отъ тѣхнитѣ санитарии на сигурна смъртъ. Въ стаята миризмата е нетърпима — раната мирише, а сърбинътъ тридена останалъ безъ хлѣбъ, безъ вода. Дали му нашитѣ и хлѣбъ, и вода, наклали му огънь и чакатъ пристигането на санитарии, да го почистятъ и привържатъ. Трогѣтелно състрадание! И сѣ пакъ ранениятъ ще загине, както гинатъ толкова други въ боеветѣ изъ планината... — Склоноветѣ на в. Лѣсица. (1261 м.) сж обрасли съ стара, гжста букова гора, въ която лѣтѣ е рай, но днесъ горскитѣ усои сж ледени, страховити. Вървимъ съ конетѣ изъ гората; снѣгътъ е дълбокъ; нѣйдѣ.

пжтътъ е заледенъ. Полковникъ Ш-въ ми говори за маневренитѣ движения въ миналитѣ боеве, а коньтъ ми се плъзга и пада въ снѣга, съ него заедно и азъ, прѣзъ главата му. Отскочилъ бързо настрана, измъкналъ се отъ стрemenата му, азъ се прибирамъ и турямъ въ редъ, а полковникътъ, не сѣтилъ моето падане, продължава да говори, отминавайки напредъ. Когато го настигамъ, той още продължително говорѣше за маневренитѣ движения въ миналитѣ боеве . . .

I-та бригада е водила тукъ упоритъ бой за овладяването на върховетѣ Лѣсица и Хайкобила. Късно вечерята на 8 ноември тя заема сѣверо-източнитѣ склонове на двата върха и продължава настѣпателния бой прѣзъ нощята къмъ с. Балабанъ и височинитѣ сѣверо-западно отъ в. Лѣсица. Втората бригада напредва и достига сжшата вечерьсклона на в. 1150, при с. Нишавче и с. Крушевица, като завладява гребена южно отъ това село. Боеветѣ сж били кръвопролитни, ожесточени. Нашитѣ полкове често сж ржкопашенъ бой сж измѣстляли неприятеля и заемали окупиранитѣ отъ него хълмове и височини. Въ тия боеве, освѣнъ 500 плѣнници, неприятельтъ оставя въ наши ржцѣ двѣ скорострѣлни полски орждия, 6 гаубици, 15 планински орждия, множество ракли, сандъци съ патрони, снаряди и други материяли. Сѣ по-вече и по-вече разгромътъ се увеличава и приближава своя край.

Подъ върха Лѣсица, който е на старата гранична линия между Турция и Сърбия (1108 м.), се издига бившиятъ турски карауленъ домъ, укрѣпенъ съ каменни зидове и дълбоки окопи. Недалечъ отъ него сж набодени по грамадна могила отъ прѣстъ, покрита днесъ съ снѣгъ, стотина дървени кръста. Могилата прибрала на вѣченъ покой 145 душн сърби. А кой знае, може би, тукъ сж заровени десетки орждия, които неприятельтъ тѣй майсторски умѣе

да укрива? Вече нѣколко такива измами разкрихме прѣз по-първитѣ боеве (задъ Морава). Около караулния домъ край буйни огньове, се тѣпятъ хиляди плѣнници. Мнозина отъ тѣхъ искатъ да знаятъ каква е сѣдбата на Сърбия: падналъ ли е Паракинъ, Кюприя, Крагуевецъ? Тѣ не знаятъ, че Сърбия вече не съществува, завзета и покорена до най-южнитѣ и западнитѣ ѝ прѣдѣли. Тѣхъ ги лѣгали, тѣхъ ги заблуждавали съ хиляди басни, съ хиляди небивалици . . .

На 9 ноември боеветѣ къмъ южнитѣ крайгранични върхове се разгарятъ още повече. Планината се огласява отъ непрѣкъснатъ пушеченъ и артилерийски (на планинскитѣ орджия) огънь, който често трае до късна нощъ. Нашитѣ сѣ близо до послѣднитѣ сръбски позиции по Голякъ и напиратъ съ удвоена енергия и желание да свършатъ по-скоро съ упорития противникъ. И боятъ става по-жестокъ, по-кръвопролитенъ. Втората бригада срѣща голѣма съпротива, която трѣбва да сломи. Съ бой на ножъ тя заема височината 1350, западно отъ Столови-дагъ и се свързва отблизо съ напредналата задъ в. Лѣсица първа бригада. Съ бой на ножъ, третата бригада сѣщо отхвърля противника и заема позициитѣ му по гребена южно отъ Сѣверенъ-Количъ и Кечеколо. Още малко — и сърбитѣ почватъ отстъплението си на югъ, прѣзъ Кечеколо, къмъ Косово-поле, като оставятъ въ наши рѣцѣ маса плѣнници, муниции, пушки и орджия. Откъснати отъ страшнитѣ върхове и безбройни хълмове, ридове и чуки на Голякъ, сърбитѣ нѣма дѣ да се епратъ: тѣ бѣгатъ къмъ Прищина и търсятъ опора въ другитѣ сръбски дивизии на Косово-поле. Уви! И тѣ сѣ сѣщо разбити и унищожени и неприятельтъ още на другия день трѣбваше да разбере безизходното си положение и да напусне Прищина, слѣдъ краткъ бой по височинитѣ сѣверно и източно отъ града.

На 10 ноември, слѣдъ обѣдъ, 2-ри конецъ полкъ влиза въ Прищина. Вечерята влизатъ и други части отъ 9-та дивизия, както и слѣзлата прѣзъ планината 101-ва германска дивизия.

Сжщиятъ день, слѣдъ обѣдъ, трѣва за Прищина щабътъ на 9-та дивизия. Съобщенията между бригадитѣ и щаба сж неимовѣрно трудни. Коннитѣ ординарци се блѣскаатъ изъ плачината по цѣль день, за да отнесаатъ заповѣди или направятъ донесения. Падането на Прищина научаваме отъ идящи изъ града селени. Пратениятъ отъ Кечеколо разездъ донася потвърждение за влизането на нашитѣ въ града. Колкото и да бърза щабътъ, ужасниятъ пжтъ изъ снѣжната планина забавя пжтуването му. Отъ Прапашица до Кечеколо пжтътъ върви по изринати урви и долища, наводнени, или навѣяни съ дълбокъ снѣгъ. Хилядитѣ коля и коне, които минаватъ по пжтя, сж размачкали снѣгъ, калъ и ледъ въ една безформенна маса, въ която мжчно се стжпва и гази. По обѣдъ, когато слънцето пече по-силно, размекналитѣ калове правятъ пжтя още по-непроходимъ: колата затъватъ до главини, а конетѣ и хората трѣбва да забикалятъ по снѣжнитѣ синори на гората, затъвайки често до гърди изъ снѣжнитѣ прѣспи. Привечерь, студениятъ тънъкъ вѣтръ става сѣ по-остъръ и по-леденъ, сѣкашъ рѣже по ржцѣтѣ, нозѣтѣ, по лицето.

Късно на 10 ноември щабътъ стига въ албанското село Кечеколо. На самия пжтъ, въ подножието на високъ хълмъ, е голѣмата двуетажна кжща на ходжата отъ селото. Послѣдното е прѣснато, като всички села тукъ, по далечни върхове, изъ гората, населено съ албанци — здрави, едри и красиви планинци. Ходжата говори малко сръбски — научили го сръбскитѣ полицаи на тѣхния езикъ, защото станалъ сърбинъ! Щабътъ на дивизията остава да ношува

въ кжщата на ходжата. На широкото огнище вкжщи гори буенъ огньъ, а навънъ нощъта е ледено-мразовита, при ясно, безоблачно небе, посипано съ милиарди измръзнали, треперливи звѣзди. Лунната свѣтлина, отражавана по снѣжнитѣ конусообразни върхове, прави нощъта ясна, като день. Прѣдъ лицето на тия снѣжни върхове, които се редятъ и криятъ, като разкжсанъ вѣнецъ, едни до други, едни задъ други, зимната нощъ, ясна и звѣздна, смирява душата съ своята красота, съ своето величие, ненадминати отъ кървавия призракъ на боя . . .

Сутринъта на 11 ноември щабътъ на дивизията е на пжтъ за Прищина. Още сме въ ледената пазва на Прапацица, която спуща много разклонения и хълмове къмъ Косово-поле. По доловетѣ на тия хълмове наваляме бързо къмъ полето. Малки планински потоци, замръзнали и сковани на ледъ, прѣсичатъ на често пжтя ни, по който ходенето става трудно, дори опасно. Конетѣ не могатъ да направятъ нито крачка напрѣдъ, безъ да се подхлъзнатъ и паднатъ. На всѣки двадесетъ—тридесетъ крачки лежатъ по пжтя или край него труповетѣ на умрѣли коне и волове. Дивитѣ усой на планината почнаха наново да ни напомнятъ за злия демонъ на войната. . . Спускаме се отъ високъ хълмъ надолу къмъ с. Гращица, по новонаправена отъ войскитѣ варианта. Отъ хълма гледаме съ захласъ на омайната картина: на югъ се разтилатъ низки планински склонове, по-нататкъ се носятъ пепеляви мъгли надъ Косово-поле, срѣдъ което се издига градътъ Прищина, а вдѣсно и влѣво снѣжни планински гребени се снишаватъ бавно, постепенно и достигатъ полскитѣ равнини.

Селото Гращица е въ открита долина, въ която лютъ, студенъ вѣтъръ духа. Безъ да спираме, отминаваме къмъ село Маковце,—долу въ низината, почиваме тукъ и слѣдъ малко пакъ забързваме къмъ Прищина, която отвчера,

подъ ударитѣ на желѣзнитѣ полкове, е въ рѣцѣтъ на 9-та дивизия.

Какви титанически усилия, какъв напѣтъ на сили, каква умора на войскитѣ отъ дивизията, които отъ десетъ дня, безспирно, безъ почивка, се носѣха отъ хълмъ на хълмъ, отъ върхъ на върхъ, прѣзъ снѣжни вѣялици, прѣспи, урви, долове, до сломяване на врага!

Сѣкашъ, нѣкаква легенда бѣ тоя невѣроятенъ подвигъ на 9-та дивизия!

XIV.

Прищина, 18 ноември 1911 г.

Що је света на четире стране,
Нико нема, што Србин имаде.
Србин има славне Неманиче,
Кнез Лазара и Косово тужно...
Србска пјеснь.

Тажно Косово-поле!

Дълги години пѣха сѣрбитѣ пѣсни за своята гибель, за изобилно пролѣтата крѣвь на Косово-поле. Тукѣ, на това лобно мѣсто, прѣди вѣкове, се тури край на сѣрбскитѣ завоевателни стремежи въ Македония. Ламтежѣтъ къмъ величие, който и до сега ги не напуца, е тикалъ сѣрбитѣ къмъ завоевания и коварства, които, като не можаха да имъ обезпечатъ за дълго врѣме заграбенитѣ отъ Македония и България земи, не малко съдѣйствуваха за разслабване на Балканския полуостровъ и завоеването му отъ нашествувашитѣ турци. Слѣдъ турскитѣ завоевания въ България, естествено идѣше редъ на Сѣрбия. Войскитѣ на князь Лазара не издържаха ударитѣ на султанъ Мурада и тукѣ, на „тажното Косово-поле“, увисна на конецъ бждещето на Сѣрбия и на цѣлия Балкански полуостровъ. И много по-късно слѣдъ това сѣрбитѣ неведнажъ съ коварното си държанье крѣпиха новитѣ господари на полуострова, затвърдявайки по този начинъ и своето робство, и робството на другитѣ християнски народи. Завистъ, вражда и взаимни ежби погубиха, прѣди вѣкове, сѣрби, гърци, българи; сжщитѣ чувства, сжщитѣ побуждения доведоха до

вдигаше заканително ржка къмъ цѣлъ свѣтъ, — днесъ е сваденъ въ дѣното на пропастьта, обрѣченъ на безподобни изпитания, на гибель... Дългогодишното робство не можа да възпита у тоя народъ и неговитѣ водачи високи добродѣтели, възвишени чувства, които водятъ къмъ солидарностъ и сговоръ. Уви, тая солидарностъ на народитѣ изглежда днесъ по-далечна, по-невъзможна, отъ всѣки другъ пжтъ!

Тжжно Косово-поле! Символъ на разгромъ и страдание! Тукъ, прѣди вѣкове (1389 г.) се разигра кървавата драма на князь Лазара. Днесъ кралъ Петръ изпитва сжщата участъ — Сърбия загива подъ ударитѣ на противници, *които сама прѣдизвика и доведе на Косово-поле*. Историята жестоко се повтаря. Ще минатъ години, и сърбитѣ ще заживѣятъ съ нови тжжни спомени за Косово-поле, което, вмѣсто възкресение, доведе разпятие на сръбския народъ.

Съ отстжплението на сърбитѣ отъ Прищина и Призренъ къмъ Ипекъ, Дяково, Шкодра и Елбасанъ, войната съ сърбитѣ се свършва. Щабътъ на I-ва армия съ заповѣдъ отъ 17 ноември прѣкратьява тѣхното по-нататъшно прѣслѣждане. На войницитѣ се дава почивка. Щабътъ на дивизията остава въ Прищина, очаквайки войскитѣ на генералъ Кювесь, идещи отъ Митровица и Вучитрънъ.

Косово-поле е въ наши ржцѣ. Плодородна равнина, богато напоявана, оградена отъ всички страни съ високи планински бърда, полето е дълго 35—40 клм., широко 15—20 клм. Главниятъ градъ въ Косово-поле е Прищина. На сѣверо-западъ отъ него сж градоветѣ Вучитрънъ, Митровица, Нови-пазаръ, Сѣница; на западъ отъ Прищина, прѣзъ планинитѣ Дреница и Девичъ, е гр. Ипекъ, а на югъ се издигатъ величаво Шаръ-планина и Църнагора, раздѣлени чрѣзъ знаменития Качаникски проломъ.

XIV.

Прищина, 18 ноември 1911 г.

Шо је света на четире стране,
Нико нема, што Србин имаде.
Србин има славне Неманиче,
Кнез Лазара и Косово тужно.—
Србска пјеснь.

Тужно Косово-поле!

Дълги години пѣха сѣрбитѣ пѣсни за своята гибель, за изобилно пролѣтата крѣвь на Косово-поле. Тукѣ, на това лобно мѣсто, прѣди вѣкове, се тури край на сѣрбскитѣ завоевателни стремежи въ Македония. Ламтежѣтъ къмъ величие, който и до сега ги не напуща, е тикалъ сѣрбитѣ къмъ завоевания и коварства, които, като не можаха да имъ обезпечатъ за дълго врѣме заграбенитѣ отъ Македония и България земи, не малко съдѣйствуваха за разслабване на Балканския полуостровъ и завоеването му отъ нашествувашитѣ турци. Слѣдъ турскитѣ завоевания въ България, естествено идѣше редъ на Сѣрбия. Войскитѣ на князь Лазара не издържаха ударитѣ на султанъ Мурада и тукѣ, на „тужното Косово-поле“, увисна на конецъ бждещето на Сѣрбия и на цѣлия Балкански полуостровъ. И много по-късно слѣдъ това сѣрбитѣ неведнажъ съ коварното си държане крѣпиха новитѣ господари на полуострова, затвърдявайки по този начинъ и своето робство, и робството на другитѣ християнски народи. Завистъ, вражда и взаимни ежби погубиха, прѣди вѣкове, сѣрби, гърци, българи; сжщитѣ чувства, сжщитѣ побуждения доведоха до

коварната изневѣра въ 1913 год., логическото послѣдствие на която е новия разгромъ на Сърбия днесъ, на сѣщотолѣбно Косово-поле . . .

Съ съдѣйствието на България, сърбитѣ и гърцитѣ получиха прѣзъ 1912 г. дълго мечтани свои земи; ала тѣ не можаха да се помирятъ съ израстването на една голѣма, силна България и подготвиха междусъюзнишката война. Върху гроба на България сърбитѣ възмечтаха да изградятъ величието на Сърбия. Тѣ „осветиха“ Косово-поле прѣзъ 1013 г., но едноврѣменно съ това замислиха да заробятъ наново Македония и забиятъ ножа въ гърба на брата си. Безумци! тѣ не разбраха, че *поробена Македония* ще развѣнчае славата на „новоосветеното“ Косово-поле. . .

Така дойде разгромътъ.

Едноврѣменно съ разбиването имъ прѣдъ нашия фронтъ, сърбитѣ сж отхвърлени и откъмъ Гиляне и Качаникъ, дѣто многократно се опитвали да пробиятъ нашитѣ редове. Притиснати отъ сѣверъ, югъ и изтокъ, тѣ не сж въ състояние да дадатъ повече никакъвъ сериозенъ бой. Всичкитѣ имъ усилия сж насочени къмъ едно: да спасятъ сетнитѣ останки на армията си чрѣзъ бѣгство, прѣзъ дивитѣ албански планини, къмъ Шкодра и Дурацо. Мечтаното отъ тѣхъ Адриатическо море ги чака, но не вече като господари, а — като жалки бѣгълци, останки отъ една разбита и сломена гань . . .

Вториятъ коненъ полкъ прѣслѣдва отстъпващитѣ бѣлижни колони отвѣдъ рѣката Ситница; първата бригада заема селата Липляна и Скуланово, а втората настѣпва прѣзъ Ситница къмъ върха Голешъ (1058 м.). Неприятелътъ трѣбва да се прѣслѣдва непрѣкъснато, бързо, безъ да му се даде врѣме и възможность да се прѣустрои и организира за нова съпротива. Прѣслѣдването става по трудне проходими планински вериги и хълмове, слизащи

отъ Дреница, Голешъ, Църнолева и Шаръ-планина. На 14 ноември сърбитъ напускатъ всички заети стратегически пунктове и бѣгатъ по пжтищата за Ипекъ, Дяково и Призренъ, къмъ Черна-гора и Албания. Първата и втората бригади изпращатъ силни отряди къмъ Черногорската граница, безъ да срѣщнатъ нѣкакви неприятелски части. Бѣгството е паническо, главоломно. Въ Призренъ третата дивизия е плѣнила 20,000 плѣнници съ 50 орджия, много оржжия и муниции. 5-та и 8-та дивизии тоже притискатъ сърбитъ прѣзъ Струга и Дебъръ къмъ Елбасанъ, гоняйки разгромения противникъ къмъ южнитъ албански планини, отнемайки му, чрѣзъ ариергардни боеве, всички муниции, артилерия, обози: Цѣло Косово-поле и Призренско сж осяяни съ изоставени и разхвърлени орджия, ракли, автомобили, пушки, коля. Войската на краля Петра вече не сжществува. Косово-поле става наново гробница на Сърбия, както прѣди вѣкове, когато несговорчивостта на сръбскитъ князе докара нейната гибель. Тукъ се довършва края на безумната борба, въ която късогледни политици ангажираха сръбскій народъ и погубиха държавата му.

Едновременно съ остатъцитѣ отъ сръбската армия, бѣга и голѣма часть отъ гражданското население на Сърбия, напуснало роднитъ си прѣдѣли отъ фанатизмъ, по принуждение или отъ страхъ. Това бѣгство е по-трагично отъ онова на войската. Албанскитъ планини сж диви, непроходими, покрити съ снѣгъ, безъ пжтища, заледени. Муже, жени, дѣца гинатъ изъ планинитѣ, отъ студъ, отъ умора, отъ изтощение, отъ гладъ. А зимата е тъй люта, както рѣдко друга година. Сждбата злѣ отмѣщава. Единъ народъ, който поиска да бжде самъ осподаръ на Балканитѣ, поетитѣ на който пѣха:

Не може истодобно блистати врх Балкана
И круна Симеуна, и скиитар цар Душана;

който, вмѣсто братска слога, подклаждаше вражди и умрази,

вдигаше заканително ржка къмъ цѣль свѣтъ, — днесъ е сваленъ въ дѣното на пропастьта, обрѣченъ на безподобни изпитания, на гибель... Дългогодишното робство не можа да възпита у тоя народъ и неговитѣ водачи високи добродѣтели, възвишени чувства, които водятъ къмъ солидарностъ и сговоръ. Уви, тая солидарностъ на народитѣ изглежда днесъ по-далечна, по-невъзможна, отъ всѣки другъ пжтъ!

Тжжно Косово-поле! Символъ на разгромъ и страдание! Тукъ, прѣди вѣкове (1389 г.) се разыгра кървавата драма на князь Лазара. Днесъ кралъ Петръ изпитва сжщата участъ—Сърбия загива подъ ударитѣ на противници, *които сама прѣдизвика и доведе на Косово-поле.* Историята жестоко се повтаря. Ще минатъ години, и сърбитѣ ще заживѣятъ съ нови тжжни спомени за Косово-поле, което, вмѣсто възкресение, доведе разпятие на сръбския народъ . . .

Съ отстжпленнето на сърбитѣ отъ Прищина и Призренъ къмъ Ипекъ, Дяково, Шкодра и Елбасанъ, войната съ сърбитѣ се свършва. Щабътъ на I-ва армия съ заповѣдъ отъ 17 ноември прѣкратява тѣхното по-нататъшно прѣслѣждане. На войницитѣ се дава почивка. Щабътъ на дивизията остава въ Прищина, очаквайки войскитѣ на генералъ Кювесь, идещи отъ Митровица и Вучитрѣнъ.

Косово-поле е въ наши ржцѣ. Плодородна равнина, богато напоявана, оградена отъ всички страни съ високи планински бърда, полето е дълго 35—40 кил., широко 15—20 кил. Главниятъ градъ въ Косово-поле е Прищина. На сѣверо-западъ отъ него сж градоветѣ Вучитрѣнъ, Митровица, Нови-пазаръ, Сѣница; на западъ отъ Прищина, прѣзъ планинитѣ Дреница и Девичъ, е гр. Ипекъ, а на югъ се издигатъ величаво Шаръ-планина и Църнагора, раздѣлени чрѣзъ знаменития Качаникски проломъ.

Отвъд Църнолева и Шаръ-планина е гр. Призренъ. Близкитѣ и далечни планини около Косово-поле даватъ особена прѣлестъ на цѣлия край, който и зимъ е сѣ тъй хубавъ, както и лѣтъ.

Околноститѣ па Прищина днесъ сж обърнати на воененъ станъ. Нашитѣ полкове заематъ селата въ подножието на Дреница, Голешъ и Църнолева, до Феризовичъ. Полето отъ Прищина до тия села е глѣхнало, занѣмвало, подъ свирепия ударъ на войната. Пжтищата сж пусти, но въ далечнитѣ планински вериги сѣ още се чуватъ пушечни изстрѣли: озлобенитѣ албанци отмѣщаватъ на завръщанитѣ се сръбски бѣжанци. Ония, които се изкубнали отъ леденитѣ пригрждки на планината и търсятъ спасение въ завръщането по домоветѣ си, ставатъ непрѣвидено жертва на албанската отплата за сръбскитѣ кланета тукъ прѣвъ 1913 год. Видътъ на спасенитѣ отъ тия прѣслѣдвания е окаянъ. Между тѣхъ сж и много сръбски войници, които, оплашени отъ безумното скитничество изъ планината, слизатъ въ полето, сломени, убити, обезумѣли. Гладували цѣли седмици, тѣ се нахвърлятъ съ стрѣвъ надъ лешоветѣ по полето, ржфани едноврѣменно отъ изгладнели псета и обезумели хора... Гледката е покъртителна. По пжтя за Липляна и Щимля стотина трупа на коне и добиткъкъ събиратъ цѣли тѣлпи отъ жени, дѣца и сръбски войници . . .

Тжжно Косово-поле!

По заповѣдъ на шаба, трѣбва да се прибератъ всички захвърлени и разсѣяни по пжтя муниции, орждия, пушки. А тѣ сж цѣли грамади. Двѣ далекобойни орждия и грамада артилерийски снаряди сж изоставени при гара Прищина. На самото Косово-поле кръвопролитенъ бой не стана; но на него се отпечата съ ужасяюща изразителностъ цѣлата сила на страшния ударъ, нанесенъ надъ сръбската армия.

въ старитѣ прѣдѣли на Сърбия, на Овче-поле, при Скопие и въ останала Македония.

Прищина е населенъ съ турци, албанци и има само нѣколко кжци новопрѣселени сърби. Градътъ е старъ, съ криви, кални улици, грохнали кжци, съ 14 джамии, покрити чаршии и лѣнивъ, източенъ животъ. Едничкото по-хубаво здание е конака, заетъ сега отъ шаба на 101-ва германска дивизия. Всичко въ града носи отпечатъкъ на нѣщо овѣхтало, безжизнено, напомняще бита на сръдновековнитѣ турски градове, макаръ и въ тѣй близко съседство съ културна Европа. Освѣнъ старата джамия на султанъ Мурада, останала още отъ негово врѣме, нищо забѣлжително нѣма въ града. Недалечъ отъ Прищина, на 7—8 километра сѣверо-западно отъ града, се намира гробътъ на Мурада — султанъ Мурадъ-тюрбеси — измамнически убитъ отъ Милошъ Обиличъ, въ надвечерието на знаменития бой на Косово-поле. Посѣтихме, начело съ генералъ Н-ва, тоя паметенъ гробъ, за да платимъ данъ къмъ славата на миналитѣ вѣкове. Тюрбето е издигнато отъ султанъ Меджидъ въ 1838 г., а прѣзъ 1910 г., прѣзъ врѣме на хуриета, султанъ Мехмедъ посѣтилъ Прищина и се поклонилъ прѣдъ паметта на великия Мурадъ. Въ тюрбето, пазено грижливо отъ турцитѣ, има старинни корани, ржкописни, ошарени съ злато и цвѣтни краски, които говорятъ за една минала слава; залѣзла и погребена отъ новитѣ сили на новия свѣтъ. Тюрбето е било по-рано дѣсчена сграда; сега е хубавъ мавзолей, солидно построенъ, съ скжпи завѣси, килими, полюлеи и покривки надъ саркофага. Върху послѣднитѣ сж ушити съ злато стихове отъ корана. Въ двора на мавзолея има други гробници и паметници, издигнати въ честь на разни турски паши и военоначалници въ Косовския край. По-близо до града е издигнатъ другъ мавзолей, нарѣченъ Гази-Местанъ, въ паметъ на

нѣкакъвъ султанъ-Мурадовъ санджактаръ и байрактаръ. Господството на турцитѣ въ тоя край е било дълготрайно. То е оставило дълбоки слѣди и бѣлѣзи и до днесъ.

Прищина би станалъ хубавъ и красивъ градъ, ако се създаде животъ въ него. На пѣтъ отъ Скопие за Митровица и Нови-пазаръ, той е игралъ извѣстна роль въ миналото. Сега е търговски центъръ и стоварище само за Косово-поле. Населението е земледѣлско и дребно-еснафско. Въ околноститѣ на града има хубави лозя и градини. Едно интензивно земледѣлие въ Косовския край би създадо добъръ поминъкъ на населението и голѣмъ изворъ на богатство. Сега, освѣнъ нѣколко бейове и едри земевладѣлци, населението е срдно-заможно, дори бѣдно.

Прѣзъ града Прищина минава малка рѣка съ хубаво име—Прищевка. Тя дѣли града на двѣ половини и служи днесъ за разграничителна чърта между германския и българския гарнизони, квартируващи тукъ. Всички дюгени въ града сж затворени. Прѣзъ провореца на кафене „Централъ“ заничатъ конски глави. . . Покритата чаршия е обърната сжщо на голѣма конюшня. Буйни огньове между редицата дюгени топлятъ събралитѣ се измръзнали войници.

Тукъ, въ Прищина и околноститѣ ѝ, сж били събрани нѣколко сръбски дивизии, между които Вардарската и Косовската. На тѣхъ е разчиталъ кралъ Петъръ, който, до послѣдния день, е билъ тукъ, съ щаба си, за отбраната на града. Кралътъ е трѣбвало бързо да напусне Косово-поле, за да се заскита самотенъ бѣглецъ, безъ армия и държава, изъ снѣжнитѣ албански планини . . .

VX.

Скопие, 29 ноември 1915 г.

Войната съ Сърбия е свършена. За по-малко от два мѣсеца, държавата, която се бѣ сговорила съ коварни и алчни съсѣди да ни унищожи и ограби, е погубена, унищожена. Трѣбва да минете надлъжъ и ширъ прѣзъ бившата държава Сърбия, за да почувствовате всичкия ужасъ на нейния разгромъ, да видите печалната участъ на единъ сломенъ, съкрушенъ и наказанъ народъ. Сръбската сила и величие, съ които заслѣпени хора изпълниха свѣта, сж били призракъ, който изчезна вжтрѣ въ петдесетъ дни. Сърбия загина съ стопяването на нейната армия и днесъ остава само като тжженъ споменъ отъ една скръбна епопея .

Кракътъ на българския войникъ трѣбвало наново да стжпи на напоенитѣ съ изобилни кърви македонски полета, за да се свърше единъ споръ за господаруване на Балканитѣ. Ние растѣхме и живѣхме съ мечти и купнежи за Македония. Но когато поискаха да затриятъ златнитѣ ни сънища, трѣбваше цѣлъ народъ да се отбранява и защитава бащиното наслѣдство. . . Охридъ, Вардаръ, Шаръ-планина — това бѣха символи на цѣлъ животъ въ миналото, на цѣло бждеще. Кой би могълъ да се отрѣче отъ тѣхъ ? Великитѣ образи на Климента, на Симеона, на могщия Самуила, на Асѣня; вѣковнитѣ теглила и бѣдствия национални, смѣсени съ споменитѣ за славата на миналото — всичко това бѣха двигателни сили за дълготрайна борба, увѣнчана, най-сетнѣ, съ обединението на българското племе.

Днесъ ние сме господари на българска Македония, която, слѣдъ толкова прѣвратности на сѣдбата, се повръща въ етническитѣ граници на България. Бродейки изъ южнитѣ и западни македонски покрайнини, срѣдъ незапихналия още вихъръ на войната, азъ изпитвамъ възторга на народа, който празнува освобождението си, побѣдитѣ си надъ коваренъ и завистливъ врагъ.

Ала въ южнитѣ прѣдѣли на Македония се трупа новъ неприятель. Велика Франция, страната на революциитѣ и възвѣстителката на човѣшкитѣ права, праща своитѣ синове да върнатъ робството на Македония, слѣдъ нейното възкресение . . . Ще идемъ на югъ да се бранимъ отъ новия неприятель !

Събранитѣ въ Прищина наши и германски войски трѣбва да заминатъ за южнитѣ граници на Македония. Първата бригада отива въ Скопие, слѣдъ нея ще идатъ и другитѣ двѣ. Щабътъ трѣгва съ полковѣтѣ и ще мине прѣзъ дивно хубавитѣ подножия на Шаръ и Църна-гора, за да се промъкне прѣзъ тѣснинитѣ на Качаникската клисура, по течението на рѣка Лепенецъ, която, при влизането си въ Скопското поле, бърза да влѣе водитѣ си въ Вардаръ. Колко гръмовити имена, колко славни спомени, които оживѣватъ прѣдъ очитѣ ни сѣнкитѣ на миналото, отдѣлено отъ насъ съ верига страдания, залитания, падания; но и съ гръмоносни побѣди надъ вразитѣ !

Плъттъ отъ Прищина до Липляна се изкачва по едно слабо възвишение, съ всички слѣди на сръбския разгромъ. Гледката на желѣзноплътната гара е поразителна. Всички околни сгради сж опожарени; по линията сж прѣснати безброй вагони, разрушени отъ експлозията на снарядитѣ въ тѣхъ. Отъ вагонитѣ сж останали само платформитѣ и желѣзната конструкция, съ най-странни извивки и огъвания подъ огъня на ужаснитѣ взривове. По цѣлото платно на

линията сж разхвърлени всевъзможни снаряжения и маса неексплодирани артилерийски снаряди. Сжщитѣ разрушения, сжщитѣ слѣди на бѣгство срѣщаме по цѣлия пжть до Феризовичѣ. Гарата тукъ е пълна съ войници отъ 3-та дивизия, които като соколи летѣли по петитѣ на отстжпилія къмъ Призренѣ неприятель. На западъ отъ Феризовичѣ се издига планинскія хребетъ на Църнолева, а на югъ — грамадниятъ масивъ на Шаръ.

Шаръ-планина! Самото име е цѣла история. Още отдалечѣ, когато пжтувате отъ Косово-поле, на югъ, Шаръ ви спира погледа съ своя снѣженъ връхъ Люботрънъ (2510 м.), по плещитѣ на който бѣли прѣспи отражаватъ лжчитѣ на залязващето слънце. Източнитѣ склонове на Шаръ сж стръмни, голи, скалисти, съ безбройни ѳврази и прѣслопи, покрити днесъ съ дълбокъ снѣгъ. Жберитѣ на Люботрънъ страховито се надигатъ къмъ висинето и често се закриватъ отъ бѣгащи надъ планината облаци. Ту потъне Шаръ въ дебела сѣнка, свитѣ и прибранъ въ своето нѣмо, безмълвно величие; ту засияе, залянъ отъ слънчеви зари, и радостно шпъне за славата на миналото, за страшнитѣ походи на българскитѣ витязи и царе. Западнитѣ склонове на Шаръ сж полегати, залѣсени и, бавно слизайки къмъ Призренското поле, тѣхнитѣ очертания се губятъ въ далечината на хоризонта. Въ подножието на Люботрънъ е малкиятъ градецъ Качаникъ, при който рѣка Неродимка се влива въ Лепенецъ; съединенитѣ двѣ рѣки текатъ прѣзъ Качаникската клисура бързо, лудо, до вливането на водитѣ имъ въ Вардаръ. Населението въ селищата по Шаръ и Църна-гора, както и по протежението на цѣлата Качаникская клисура, е арнаутско, познато съ своя немиренъ характеръ, планинска волностъ и неподатливостъ на никакъвъ политически режимъ. Качаникската клисура е една отъ рѣдкитѣ по своята дива хубостъ. Отъ

двѣтъ ѝ страни стрѣмно и отвѣсно се издигатъ ридоветѣ на Шаръ и Църна-гора, въ пазвитѣ и по гребенитѣ на които сж прѣснати много албански села. Качаникската клисура е дълга 30 километра. Южно отъ Шаръ и западно отъ Скопие се простира Тетовското поле, дѣто сж изворитѣ на рѣка Вардаръ; рѣката се промъква прѣзъ тѣснинитѣ между Шаръ и Суха-гора, за да влѣзе въ Скопското-поле, буйна и бързотечна, вслѣдствие голѣмия увѣсъ на нейното легло.

По цѣлото протежение на пѣтя ни къмъ югъ застигаме маса бѣжанци, по-вечето жени и дѣца. Изплашени отъ това, което става около тѣхъ, дѣцата сж мълчаливи, стреснати, притискатъ се плахо о майчини скути, а риданията на майкитѣ сж безспирни, отчаяни. Тѣ просятъ и молятъ да бждатъ отнесени съ открититѣ вагони на трена, за да не загинатъ на студа въ тия ледени дни подъ Шаръ.

Когато излизаме отъ Качаникския проломъ и навлизаме въ полето, съ нетърпение очакваме да зърнемъ мѣтнитѣ води на Вардаръ. А той е още на югъ. Цѣлиятъ сѣверенъ край на Скопското поле, отъ Качаникската клисура до самия градъ Скопие, е осѣянъ съ китни села, градъ чифлици, къшkové, които говорятъ за хубоститѣ на тоя край лѣтъ, въ южнитѣ склонове на Църна-гора. Недалечъ отъ политѣ на Църна-гора се очѣртаватъ обширнитѣ квартали на Скопие, срѣдъ полето, прѣзъ което се вие рѣка Вардаръ.

Вардаръ и Скопие — двѣ скѣпи имена. Съ особено вълнение навлизаме въ града, по права и дълга улица, съ хубави и голѣми здания отъ двѣтъ ѝ страни. Ето и голѣмиятъ камененъ мостъ надъ Вардаръ, който минава прѣзъ града. Водитѣ му текатъ шумно и грѣмливо, подъ насъ, бихъ казалъ — стихийно, защото той днесъ е пълноводенъ и немирненъ въ своето легло. А менъ се струва, че Вардаръ

сега шуми и лудува по-вече, отколкото всъки другъ пжтъ. Днесъ и той празнува, шири се волно и играе съ своитѣ буйни води. Колко кърви сж ги багрили тѣхъ, за какви спомени ни говорятъ тѣ!

По своето мѣстоположение, Скопие е врата на западна Македония, откъмъ сѣверъ. Владѣтельтъ на Скопие скоро би загледалъ ревниво къмъ останала западна Македония. Но и владѣтельтъ на западна Македония би станалъ принуденъ господарь на Скопие. Естественитѣ сѣверо-западни граници на Македония сж Шаръ-планина и Църнагора (Кара-дагъ). Колко коварни сж били намѣренията на сърбитѣ, въ близкото и далечно минало, когато сж се стремили да слѣзятъ отъ Качаникския проходъ на югъ, да владѣятъ Скопие и, съ това, да заплашатъ цѣла юго-западна Македония! — Отъ Скопие излизатъ много пжтица, отъ които сѣвернитѣ водятъ за Косово, за Нишъ и София (прѣзъ Куманово), а южнитѣ — за Солунъ и Сѣресъ. Въ военно-стратегическо отношение градътъ е игралъ първенстваваща роль въ миналитѣ вѣкове, а и сега неговото значение за нашитѣ владѣния въ западна Македония не е намалѣло. Скопие бѣ срѣдище на сръбската пропаганда, а такъвъ бѣ и за нашитѣ национални борби. Слѣдъ Солунъ и Битоля, Скопие дава тонъ на живота въ Македония. Това добрѣ сж разбирали сърбитѣ. И тѣ сторили всичко прѣзъ тригодишното си господаруване въ Скопие, за да затриятъ всѣки споменъ отъ българщина и българско име въ града и вѣлия Вардарски край. Отъ Скопие сърбитѣ направили духовенъ и книжовенъ центъръ на завладѣна Македония. Вѣстници, театри, църква, проповѣди — всичко е било въ услуга на сръбската пропаганда и национална идея. Браниславъ Нушичъ е билъ книжовенъ началникъ на сръбскитѣ пропагандатори тукъ, слѣдъ като не, особено щастливо администриралъ битолския край. Трѣбва да признаемъ:

сърбитѣ успѣли да разгонятъ и задушатъ българския елементъ въ Скопие. Своя окраска тѣ не могли да дадатъ на града; но тѣхната властъ е била усѣтана, почувствувана.

Днесъ Скопие се връща пакъ на освободена Македония. И само нѣколко деня сж били потрѣбни, за да се избърже всичко изкуствено и насилнически привито на града.

Скопие е най-красивия македонски градъ. Рѣка Вардаръ бълботи день и нощъ прѣзъ шумния градъ, застроенъ по двата брѣга на рѣката. Два голѣми и красиви моста (камененъ и желѣзенъ) съединяватъ двѣтѣ половини на града, по-голѣмата отъ които е на лѣвия брѣгъ на Вардаръ. На западната страна на Скопие красиво се издига старата твърдиня — Акрополъ, съ древни укрѣпления, господствуващи надъ града. Хубави здания красятъ двѣтѣ крайбрѣжни улици, по течението на Вардаръ — най-хубавитѣ и широки улици на града. Южно отъ Скопие се издига красивата терасовидна планина Водно, която е начало на голѣмата планинска верига Бабуна, спускаща се далеко на югъ къмъ Прилѣпъ. На сѣверъ отъ Скопие, въ политѣ на Църна-гора, се растила красива котловина, съ великолѣпни гори и градини; по високитѣ хѣлмове надъ котловината сж прѣснати много мѣнастири и стари укрѣпления; послѣднитѣ владѣятъ пжтищата за Качаникската клисура и за Куманово — Нишъ. Населението въ Скопие (около 35,000 души) е българско и турско, съ главенъ поминѣкъ земледѣлие и занаяти. Послѣднитѣ сж добрѣ запазени, поради слабото развитие на по-едрата промишленостъ и добрия пазаръ на занаятчийскитѣ издѣлия. Скопие е билъ и си остава главенъ търговски центъръ на западна Македония. Стариятъ градски безистенъ свидѣтелствува за интензивния търговски животъ на миналото. Отъ римскитѣ врѣмена малко паметници сж останали въ Скопие. Древниятъ градъ Scupi, основанъ отъ Юстиниана, е билъ по-

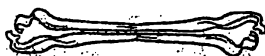
нагорѣ, по Вардара. Въ днешния градъ старинитѣ сж ѣтъ турски произходъ — нѣколко солидни джамии, бани и прочутия Куршумли-ханъ, който, обърнатъ на скопска Бастилия, е взелъ живота на много български родолюбци и революционери.

Славяно-българската епоха на Скопие започва отъ VIII вѣкъ. Скопие е влизалъ въ границитѣ на българската държава още отъ врѣмето на царь Бориса, дори до края на XIII вѣкъ. Въ врѣмето на Самуила, Скопие билъ столица на Западното българско царство, а Романъ, синъ на царь Петра — военоначалникъ на Скопие. Прѣзъ врѣмето на Калояна и прѣзъ славната епоха на Асѣновци, градътъ Скопие е билъ пакъ включенъ въ границитѣ на българската държава, съ всичкото значение, което ималъ прѣзъ миналитѣ врѣмена. Враждитѣ на полуострова сж били главно между българи и гърци. Тѣ сж си успорвали господството и владѣнията. Сърбия, която въ врѣмето на славния Симеонъ и великия Самуилъ влизала въ състава на Българската държава, до XIII вѣкъ никога не е владѣла въ южнитѣ и западни македонски покрайнини. По-късно, прѣзъ врѣмето на българския упадъкъ и въ навечерието на турското нашествие въ Европа, сърбитѣ сж владѣли около 70 години въ Македония. На това тѣхно господство скоро тури край Косовскиятъ бой (въ 1389 г.), слѣдъ който цѣла Македония и Сърбия подпадатъ подъ турско робство. Ала българскиятъ духъ въ Македония не е билъ затритъ отъ вѣковното иго. Отъ срѣдата на XVIII вѣкъ се започва българското възраждане, и отъ тогава и до наши дни Македония, съ всички свои селища и градове, е вземала участие въ всички политически и национали български движения, до освободителната война прѣзъ 1912 г. Коварната изневѣра на Сърбия прѣзъ лѣтото на 1913 год.

се опита да наложи повторно робски вериги на Македония. И загорѣха нови вражди между два едноплемени народа. Унижена и ограбена, България искаше възмездие за извършената надъ нея историческа неправда. И като не ѝ го даде никой, тя сама го взе . . .

Слѣдъ крѣвопролитни боеве, Македония днесъ е наша. Прилѣпъ, Битоля, Велесъ, Шипъ, Охридъ, Струга, Ресенъ, Дебъръ, Дойранъ, Гевгели — цѣла Македония е въ български рѣцѣ. Неприятельтъ е изгоненъ.

Полковетъ отъ 9-та дивизия напускатъ Скопие и отминаватъ къмъ южнитъ прѣдѣли на Македония. България ще бди надъ тѣхъ и отъ стоманенитъ гърди на своитъ храбри синове ще изкове несъкрушима стѣна срѣщу стари и нови врагове.

ВЪВЕДЕНИЕ

СЪДЪРЖАНИЕ.

Глава	Страница
I. На път	1
II. Изпращане и посрещане на войските	7
III. Въоръженият народ. Към зоната на сърбдоточаването. Обявяване на войната съ Сърбия. Прѣдъ лицето на войната.	13
IV. Първа срѣща съ неприятеля. Св. Никола. Миджоръ. Бабинъ-жбъ. Глоговица. Голашъ	25
V. Равно-буче. Тилът на отминалитъ войски. Пътът за Вража-глава и Муселимъ-перчимъ. Подготовка на боя срѣшу Дрѣнова-глава.	35
VI. Боятъ на Дрѣнова-глава и Модра-стѣна. Слѣдъ боя.	48
VII. По петитъ на неприятеля. Бѣжанци. с. Иново. Кална. Яловикъ-изворъ. Сръбско село. Учдлище. Библиотека. Книжнина. Настѣпане прѣзъ Перишъ—Гушевецъ	62
VIII. Округлица. Пътът за Нишъ. Свърлишката планина. Завземането на в. Плешъ. Бой за Прѣконожка планина. Кота 1099 и 1076. Мала-грамада. Падането на Нишъ.	72
IX. Нишъ. Животътъ въ втората сръбска столица. Сръбски уредби. Умразата къмъ насъ. Трофеи. Надежди и бѣгство.	89
X. Морава. Опити за минаване. Ожесточени боеве. Оттегляне на сърбитъ. Прѣслѣждане къмъ Прокупле. Нови бѣжанци	100

- XI. Прѣзъ р. Топлица, къмъ с. Злата. Въ помощъ на 3-та бригада отъ I-ва дивизия. Джово. Злата: Бойникъ. Дубрава. Артилерийски бой. Ново отстъпление на неприятеля. На пѣтъ за Лебане. 112
- XII. Къмъ Голякъ. Планинскиятъ лабиринтъ. Първи снѣгъ. Студове. с. Негосавле. Зимна нощъ. Боеве за овладяване на върховетъ 1452 и 1400. Нови боеве. Постигане на обектитъ: Радиновецъ, Мачедонци, Шерифъ-Мерхамла, Рѣдкоцѣръ, Мирочче, Брезе, Споници, Бучиметъ, Василевецъ, Каменица, Туричица, Орлянъ. Отчаена съпротива на сърбитъ. Начало на разгрома 121
- XIII. Пълно поражение на неприятеля. Боеветъ подъ Марковена-чука, Лѣсица и Хайкобила. Завземане на послѣднитъ упорни сръбски позиции по Голяшката планина. Кота 1350, с. Нишавче, Крушевица, Сѣверенъ-Количъ, Кечеколо. Неприятельтъ бѣга. Прѣзъ Прапащица къмъ Прищина. Подвигътъ на 9 дивизия. 132
- XIV. Косово-поле. Тѣжни спомени. Послѣдни боеве и сетни надежди. Сѣдбата отъмъшава. Историята се повтаря. Падането на Прищина. Градътъ. Околността. Трагедията съ сръбската войска и сръбския народъ 144
- XV. Войната съ Сърбия свършена. На пѣтъ за Скопие. Липляна. Феризовичъ. Шаръ-планина. Люботрънъ. Качаникската клисура. Гардаръ. Скопие. Малко история. Македония наша 151
-

